

УНІВЕРСИТЕТ імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

КАФЕДРА ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ З ПЕДАГОГІКИ,
ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Всеукраїнська науково-практична конференція

ЯКІСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ

Тези доповідей

23–24 січня 2022 р.

Дніпро
2022

Організаційний комітет:

Н.П. Волкова, доктор педагогічних наук, Університет імені Альфреда Нобеля – голова оргкомітету;
З.М. Мірошник, доктор психологічних наук, Криворізький державний педагогічний університет – співголова оргкомітету;
О.О. Байєр, кандидат психологічних наук, Університет імені Альфреда Нобеля – заступник голови оргкомітету;
Н.В. Грисенко, кандидат психологічних наук, Університет імені Альфреда Нобеля;
О.Є. Остапчук, кандидат педагогічних наук, Криворізький державний педагогічний університет;
В.О. Депутатов, аспірант, Криворізький державний педагогічний університет.

Якісні дослідження в психології: проблеми та їх вирішення:
Я 47 Всеукраїнська науково-практична конференція: тези доповідей,
Дніпро, 23–24 січня 2022 р. – Дніпро: Університет імені Альфреда
Нобеля, 2022. – 80 с.

ISBN 978-966-434-530-6

У збірнику тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Якісні дослідження в психології: проблеми та їх вирішення», аналізується поточний стан розвитку якісної дослідницької традиції у вітчизняній академічній психології.

УДК 159.9

Відповідальні за випуск:

В.О. Депутатов, аспірант,

Криворізький державний педагогічний університет;

О.О. Байєр, кандидат психологічних наук, Університет імені Альфреда Нобеля.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

ЗМІСТ

Байер О.О. Тематичний аналіз як спосіб роботи з текстом.....	5
Буцикін Є.С. Засади психотерапії: антропологічний підхід.....	10
Гірник А.М. Особливості і проблеми використання фрілістингу в психологічних дослідженнях.....	14
Давоян Є.Е. Методологічна триангуляція, як ефективний засіб поліпшення психологічних досліджень.....	19
Депутатов В.О. Дизайн дослідження мовної оптики тілесного Я методом аналізу особистісних та метафоричних наративів.....	25
Довгань Н.О. Методи емпіричного дослідження соціокультурної взаємодії поколінь.....	31
Забор В.С. Феноменологія у психотерапії.....	36
Іванова О.Ф. Використання якісних методів в дослідженнях пам'яті...41	41
Климчук В.О. Наративне інтерв'ю Ф. Шюце.....	46
Климчук В.О. Дискурс-аналітичні методи в психології.....	51
Кочубейник О.М. Що створює недовіру до якісних досліджень: буркітливий погляд на «українські стадізи»?.....	56
Рибалочка К.А. Інтерв'ю як метод дослідження: алгоритм та рекомендації на прикладі огляду якісного дослідження професійної ідентичності студентів університету німеччини.....	60
Романченко О., Байер О.О. Аб'юзери очима їх партнерів.....	65
Цукур О.Г. Особливості комбінованої стратегії вивчення православної ідентичності: синтез двох методологій та об'єднання дослідницьких процедур.....	69
Шевякова О.В. Чому сеанс ігрової терапії можливо розглядати як варіант якісного дослідження.....	75

О.О. Байєр

*кандидат психологічних наук, доцент
кафедри інноваційних технологій
з педагогіки, психології
та соціальної роботи,
Університет імені Альфреда Нобеля
bayer.oxana@gmail.com*

ТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЯК СПОСІБ РОБОТИ З ТЕКСТОМ

Серед поширених у вітчизняній практиці методів обробки текстових даних, тематичний аналіз, напевно, найближчий до контент-аналізу [1], проте на відміну від останнього процедура роботи у межах ТА менш формалізована і водночас більш інтерпретативна. Автори посібників з ТА (як, наприклад, довгоочікуваної прихильниками якісної дослідницької парадигми роботи [3]) навіть зауважують, що ТА можна тлумачити як “якісну” еволюцію контент-аналізу, коли від простого рахування слів задля перевірки насиченості тексту і розподілу його на зручну в роботі кількість категорій, що представляють певні значення, дослідник переходить до аналізу експліцитної або латентної комунікації, суб'єктивної інтерпретації контексту – через систематичні процеси кодування та ідентифікації тем і патернів [2]. Саме тому, напевно, не варто розуміти ТА як метод, який прокладає місток від кількісної до якісної методології – оскільки в ньому на перший план виступають *цінності і стандарти* якісної дослідницької парадигми. Якісне дослідження не виходить з уявлення про те, що можна створити “точне” та “об'єктивне” знання, а результати вже знаходяться в отриманих даних і чекають на те, аби їх знайшли.

Важливим акцентом, який роблять автори сторовно відмінностей ТА та контент-аналізу, є обов'язкове розкриття дослідником власних теоретичних позицій. І якщо в контент-аналізі наголошується на прагненні об'єктивності в роботі з текстом (що, зокрема, виявляється у поширеній практиці залучення кількох працюючих з кодами осіб та незверненні

уваги на теоретичні позиції кожного з команди дослідників), то процедура ТА проголошує теоретичну гнучкість саме через те, що обов'язково уміщує ретельний аналіз вихідних теоретичних посилок авторів. Суб'єктивність дослідника вважають невід'ємною від процесу аналізу [4].

Отже, в чому полягає процедура тематичного аналізу? Варто розпочати з того, що в основі цієї методології лежить переконання, що мова або відбиває реальність (універсальну єдину реальність або реальність конкретного індивіда), або сама створює реальність [4]. Не маючи тут змоги зупинитись на цьому детальніше, просто коротко зазначимо, що такі підходи реалізують, відповідно, *експірієнціальну* або *критичну орієнтації* якісного дослідження.

У тому, до наскільки різних даних його можна застосовувати, також виявляється гнучкість ТА: від традиційних особистих інтерв'ю до фокус груп, якісних опитувань, щоденників та дискусійних онлайн форумів. У відповідній літературі інтенсивно обговорюється питання розміру вибірки респондентів і в середньому рекомендують цифри від 15-20 інтерв'ю до 200-400 текстів у медіа, але автори наголошують, що ключовим і найважливішим тут є отримання багатогранних даних, що дають можливість побачити нюанси та глибину теми, а також опис дослідниками певних патернів, які вони спостерігали в опрацьованому масиві текстів.

Гнучкість ТА реалізується і в можливості вибору *індуктивного* або *дедуктивного* підходів до аналізу даних. Під першим мають на увазі роботу “знизу вгору”, коли коди (а зрештою і теми) напрацьовують, спираючись на те, що є в даних, і саме дані є основою для ідентифікації значень і інтерпретації даних. Звісно, дослідник завжди привносить в аналіз власні соціальне підґрунтя та теоретичні позиції, але індуктивний підхід у кодуванні зазвичай розуміють як аналіз, що керується даними. У дедуктивному підході робота ведеться “зверху вниз”, коли дослідник спирається на вже наявні теоретичні концепції, які дають структуру для сприйняття та інтерпретації даних, саме на їх основі кодують значення, а коди збирають у теми. Отже, дедуктивна орієнтація менше прив'язана до семантики даних [2].

Ще одним вибором стосовно проведення аналізу є фокус на семантичному або латентному кодуванні. За *семантичного кодування* у кодї схоплюють експліцитне значення, наявне в уривку, їх ідентифікують на поверхневому рівні даних; за *латентного кодування* коди схоплюють імпліцитне значення, тобто ідеї, поняття, позиції, що потребує глибшого рівня аналізу. Автори свідчать, що із заглибленням у дані і з набуттям досвіду у ТА робота з текстом усе більше наближається до латентного кодування. Крім того, більша схильність до експірієнціальної та реалістичної орієнтації (тобто віра в наявність універсальної реальності, яку можна пізнати через мову) супроводжується наданням переваги індуктивному семантичному кодуванню; критична релятивістська позиція (тобто переконання в тому, що суб'єкт створює реальність через мову) супроводжується дедуктивним латентним кодуванням.

У літературі виокремлюють такі *фази* ТА [4]. Перша – *ознайомлення* з даними, критичне для проведення ТА. Це перша можливість зануритись у масив даних, що означає багато читати і активно взаємодіяти з текстами, бути спостережливим, помічати патерни, робити нотатки, а не просто поглинати інформацію, як, наприклад, при читанні гарного детективного роману. На першій фазі генерують попередні аналітичні ідеї, що вимагає допитливості дослідника і його вміння ставити тексту питання: наприклад, як учасники ставляться до питань, які висновки роблять, на які уявлення щодо світу спираються, як емоційно відгукуються на тему дослідження і так далі.

Методологи ТА застерігають від того, щоб зарано ідентифікувати теми: в такому разі дослідник ризикує селективно добирати дані, аби вони “підходили” під його ідею, та не провадити кращий варіант пояснення даних у цілому, що було б відповіддю на дослідницьке питання [3].

Друга фаза ТА – власне, *генерація кодів*. Кодування – систематичне і ретельне створення значущих позначок, що прикріплюють до специфічних сегментів масиву даних, таких, що мають стосунок до дослідницького питання. Це ідентифікація релевантних даних у кожному елементі, а потім “прив'язування” їх до кількох слів або змістовної лаконічної фрази, що схоплює значення цього сегмента даних для

дослідника. Як і визначено вище, коди варіюються стосовно того, що вони охоплюють або підсвітлюють, від очевидних семантичних значень до більш прихованих або концептуальних ідей.

Гарне кодування – відкрите і інклюзивне, яке ідентифікує і позначає всі цікаві і релевантні сегменти у масиві даних. Інколи сегмент даних може бути позначений більше, ніж одним кодом, інші можуть бути взагалі не кодовані, тому що не мають стосунку до дослідницького питання. Не існує правильних чи помилкових кодів: згенеровані коди мусять бути значущими для дослідника і охоплювати його інтерпретацію даних у стосунку до дослідницького питання. Водночас важливо пам'ятати, що кодування є як процесом редукції даних, так і способом початкової організації даних і спостережень дослідника у патерни. Тому гарний код, в ідеалі, містить у собі достатньо інформації стосовно змісту кожного уривку даних, а інколи ще й аналітичну інтерпретацію, достатню настільки, аби непотрібно було повертатись знову до текстів. Кодування – ітераційний та гнучкий процес, що уміщує перегляд кодів та їх постійний розвиток [4].

Наступна, третя фаза ТА – *конструювання тем*, що полягає в активному процесі формування й ідентифікації патернів. Провідник і основа у цьому процесі – дослідницьке питання, яке дозволяє визначити, що релевантно із потенційних кластерів організованих у патерни значень. Полегшує процедуру й ідентифікація центрального організуючого поняття, тобто ключової ідеї, яка пронизує ряди кодів. Коли сприймати теми як сконструйовані та згенеровані через продуктивний, ітераційний, рефлексивний процес взаємодії з даними, зрозумілішим стає запропоноване ставлення до кодів як можливостей. Якщо вони – попередні версії тем або “кандидати” в теми, дослідник може відкидати їх та випробувувати інші можливості, перш ніж нарешті визначитись з остаточним набором тем [3]. Методологи ТА пропонують користатись картографією тем, що допомагає досліднику візуалізувати їх співвідношення, загальну картину та те, наскільки добре вони відповідають на дослідницьке питання.

Четверта і п'ята фази ТА – *перегляд та визначення тем*, що, по суті, вже були описані вище. На цьому етапі важливо переконатись, що теми добре працюють стосовно кодованих даних, масива даних у цілому і дослідницького питання. Дуже часто, особливо в аналітиків-початківців, тут може відбуватись підлаштування сконструйованих тем під логічно зв'язну карту тем, або, як варіант, розпочатись процес конструювання тем від самого початку. Вважають, що на даній стадії дослідник вже переходить від підсумовуючої орієнтації (тобто бачення тем як списків співставлених кодів) до інтерпретативної (тобто спроможності розповісти історію, яка базується на і говорить про отримані дані, передає зміст патернів у них та різнобарв'я значень) [3]. Це означає написати наратив, що охоплюватиме уривки даних – чітко, прозоро, зв'язно і послідовно. Якщо теми все так же неясні, існує практика прописати їх стислі визначення, а також ще раз перевірити, в який спосіб вони відносяться до центральної теми. Така процедура покликана перевірити, чи кожна тема достатньо глибока і деталізована задля того, аби бути самостійною главою готової аналітичної історії. Якщо тема не містка і не може бути розширена через повторне звернення до кодованих даних, можливо, варто викинути її з аналізу взагалі. Трапляється і зворотня ситуація: коли тема занадто об'ємна, і тоді гарним рішенням може бути її розщеплення на підтеми.

Нарешті, література з ТА пропонує два підходи до того, в який спосіб обходитись з цитуванням уривків [4]. Це можна зробити *ілюстративно*, тобто застосовувати цитати як приклади в аналітичному наративі, як показник ключових елементів історії; можна надати перевагу *аналітичному* вживанню цитат, коли дослідник коментує і обговорює уривки, акцентуючи на специфічних аспекта і формуючи базу для аналітичних заявлень. Звичайно, часто зустрічається змішаний варіант обходження з цитатами.

Список використаних джерел

1. Бусыгина Н. П. Качественные и количественные методы в психологии. Москва: Юрайт. 2020. С. 300-308.

2. Braun V., Clarke V. Should I use TA? Should I not use TA? Comparing reflexive thematic analysis and other pattern-based qualitative analytic approaches. *Counselling and psychotherapy research*. 2020. Volume 00. P. 1-11.

3. Braun V., Clarke V. Thematic analysis. A practical guide. London: Sage. 2021. 338 p.

4. Terry G., Hayfield N., Clarke V., Braun V. Thematic analysis. In C. Willig & W. S. Rogers (Eds.) *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. London: Sage. 2017. P. 17-37.

Є.С. Буцикін

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національний університет охорони
здоров'я України імені П. Л. Шупика
yegorbutsykin@gmail.com*

ЗАСАДИ ПСИХОТЕРАПІЇ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Будь-яка психотерапія, позаяк має до діла з цілісною людською особою [4-5], повинна відповісти на три засадничі питання: «Що таке психічний лад?», «Що таке психічний розлад?» та «Як і чи взагалі можливо владнати психічний розлад?». Ці три питання порушують четверте, а саме: «Що таке людина?».

Отже, будь-яка психотерапія, явно чи неявно, містить певну антропологію. Утім, експлікація прихованої психотерапевтичної антропології ще не обґрунтовує психотерапевтичну теорію чи практику, а навпаки може навіть посприяти догматичності психотерапевтичного вчення. Особливо в тому разі, коли вчення спирається, як це часто зазначав сам Фройд [2], на безпосереднє спостереження фактів. Адже, з одного боку, на правду психоаналіз ніколи не має справи з безпосередніми фактами, як це показав Артур Кронфельд [Kronfeld, 1914], з другого – якщо експлікована антропологія спиратиметься на матерію наук про факти, що їхнім висновкам сутнісно характерна приблизність [1], така антропологія також буде приблизною.

Відтак, будь-яка психотерапія потребує особливої ейдетичної науки, яка має обґрунтувати її центральні розрізнення й поняття. Й оскільки ці центральні розрізнення й поняття сутнісно належать людині, то ця ейдетична наука достоту має бути ейдетичною чи феноменологічною антропологією. Саме таким чином психотерапія в змозі дістати вірогідне, обґрунтоване опертя. Це, своєю чергою, означає, що експлікація, скажімо, психоаналітичної антропології чи антропології когнітивно-поведінкової психотерапії є діалектичною спекуляцією, спираючись на *endoxa* (думки авторитетної більшості). Попри те, що така діалектика почасти може слугувати пошуку обґрунтованого знання, як, наприклад, у разі екологічної психотерапії, коли *endoxa* часто збігається з *episteme* (знання причин і принципів), вона не є антропологією в обґрунтувальному сенсі ейдетичної науки. Адже ейдетична антропологія є дисципліною наук про сутності, а не про факти, тому також потребує особливого методу.

Метод ейдетичної антропології – феноменологічний, тобто передбачає необхідність ряду методологічних операцій (феноменологічних редукцій), аби дістатися царини трансцендентально очищених феноменів або феноменологічного залишку, що й є предметом дослідження феноменологічної антропології. Феноменологічні редукції полягають в поступовій відмові від покладання будь-якого існування, як в актах одиничного сприймання, почування чи думання, так і в гіпотезах, теоріях чи описових схемах. Опинившись у такий спосіб у царині чистих переживань свідомості, феноменологічна антропологія досліджує спосіб даності «що» (ноематичний рівень) та «як» (ноетичний рівень) *людського* в досвіді чи, як на цьому наголошує Шелер [8], *шукає сутнісне поняття людини*. Відтак феноменологічна антропологія, щоразу залучаючи до своїх описів такі речі, як «рослина», «тварина», «людина», «душа», «дух», «рух», «позиціювання», «хіатус», «інститут», «дія», «потяг», «інстинкт» та ін., завжди вже має до діла з цариною трансцендентально очищених феноменів, а не з феноменами біології, соціології чи теології. Отже, закиди убік феноменологічної антропології з боку фактичних наук не в змозі

підважити феноменологічних описів: вказання на наявність перехідних типів, неописаних царств живого, перебільшення значимості редукції інстинктів чи надлишків почуттів, не можуть заперечити феноменологічній антропології, адже адекватність феноменологічних описів може й має лише інтерсуб'єктивно уточнюватися та удокладнюватися іншими феноменологічними описами [1]. Інакше кажучи, феноменологічна антропологія відповідає на питання про умови можливого розрізнення *людського* в досвіді до будь-якої біології, соціології, психології чи теології: як це зрештою, наприклад, робить дитина чи всі ми, коли, без жодних проблем, маємо доньці чи синові живий м'ячик, собачку, що говорить, чи сім'ю літачків.

Ейдетична антропологія спирається на інтуїції *вираження* чи *виражальних рухів* (Фон Ікскуль). Загальна феноменологічна інтуїція, згідно з якою досвід завжди перевищує те, що актуально дане в чуттєвому сприйманні, дається взнаки в феноменологічній антропології як інтуїція вираження характеру внутрішнього й зовнішнього виміру об'єкта в переживанні його руху [8]. Відповідно переживання такого специфічного руху, як саморух, є засадничою підставою розрізнити живі та неживі об'єкти. Оскільки перші динамічно переживаються як дивергенція внутрішнього й зовнішнього [7], що є підставою їхньої дезінтеграції з довкіллям. Водночас неживі об'єкти виражають відсутність будь-якого внутрішнього виміру, відповідно також будь-якої дезінтеграції.

Міра інтегрованості живого об'єкта в довкілля чи *позиційність* є підставою для розрізнення ступенів органічного чи життєвих форм. Найбільш інтегрована життєва форма – це вегетативна, а найменш – людська. Довкілля дезінтеграція людини дається взнаки як *ексцентрична позиційність* [7], що найвиразніше проявляється в мовній, ігровій та такій трансгресивній поведінці, як, наприклад, сміх і плач.

Ексцентрична позиційність розгортає перед людиною світ свободи, але і водночас світ тривоги (Тіліх) та відповідальності (Сартр), що на них людина відповідає дією, таким чином створюючи культуру як спільний світ одних і тих самих речей. У такий спосіб долаючи тривогу, що спричинена *відсутністю*

біологічно сенсу життя [3] чи утопічним місцем розташування [7], перетворюючи *спротиви* (Widerstande) на *предмети* (Gegenstände) [8]. Коротко кажучи, формує предметне ставлення як до свого внутрішнього (потяги, почуття, настрої), так і зовнішнього (стимули, небезпеки, обставини) життя. Отже, культура виникає там, де відбувається первинне витискання (Verdrängung) фундаментальної ситуації відсутності сенсу життя чи базової тривоги.

Первинне витискання базової тривоги здійснюється у інтертільесних та інтерсуб'єктивних стосунках із іншими, шляхом інкорпорації інтроекції у власні тілесні схеми та патерни мислення та поведінки узвичаєних форм ставлення до спільного світу [4-5].

Отже, ментальні розлади, відповідно, можна феноменологічно описати як руйнування чи порушення людського предметного досвіду, що з одного боку дається взнаки як втрата інтерсуб'єктивного та інтертільесного резонансу з іншими (розутілення самості), з другого – руйнування людського інтерсуб'єктивного світу чи, власне, культури. Відтак, завдання психотерапевта – посприяти відновленню інтерсуб'єктивних стосунків із іншими, завдяки психотерапевтичній ситуації, яку також можна розглядати як безпечний простір підтримувального інтертільесного резонансу.

Список використаних джерел

1. Гусерль Е. Ідеї чистої феноменології та феноменологічної філософії (пер. з нім. і коментарі: В. Кебуладзе). Харків: Фоліо. 2020. 348 с.
2. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Київ: Основи. 1988. 714 с.
3. Gehlen A. Man: His Nature and Place in the World. New York: Columbia University Press. 1988. 420 p.
4. Fuchs T. Ecology of the Brain. London: Oxford University Press. 2018. 336 p.
5. Fuchs T. The Challenge of neuroscience: psychiatry and phenomenology today. *Psychopathology*. 2002. Volume 35. P. 319-326. doi: 10.1159/000068593.

6. Kronfeld A. Uber die psychologischen Theorien Freuds und verwandte Anschauungen. Leipzig, Berlin: Verlag von Wilhelm Engelmann. 1914. 120 s.

7. Plessner H. Die Stufen des Organischen und der Mensch. Berlin: De Gruyter. 2017. 278 s.

8. Scheler M. Die Stellung des Menschen im Kosmos. Munchen: Hofenberg. 2016. 90 s.

А.М. Гірник

*професор, кандидат філософських наук,
професор кафедри психології та педагогіки,
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
girnyk@ukma.edu.ua*

ОСОБЛИВОСТІ І ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ФРІЛІСТИНГУ В ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Метод фрілістингу або вільного переліку (англ. free listing) був розроблений в культурній антропології для визначення значимості певних речей і явищ в окремій культурі. Процедура збору даних полягає в тому, що респондента просять перелічити всі предмети зі знайомої йому сфери життя. Наприклад, перелічити всіх відомих йому домашніх тварин. Коли ми проаналізуємо списки (переліки) отримані від десятків респондентів певної культури, то виявимо, що частота згадування певної тварини і порядок її згадування характеризують культурну значимість цієї тварини для респондентів, тобто чим частіше і чим раніше (на початку переліку) згадується домашня тварина, тим більшу значимість вона має в цій культурі.

Таким чином, значимість певної речі для культури встановлюється не внаслідок зовнішнього спостереження, а з точки зору інсайдера. Це важливо зокрема тому, що принципи класифікації речей в культурах можуть різнитися і нав'язуючи свою систему класифікації дослідник викривлює реальну картину значень. Відповідно, проводячи інтерв'ю методом

фрілістингу ми не повинні ніяким чином підштовхувати респондента до певної відповіді, не впливати на його систему значень, а лише фіксувати відповіді. Методично це втілено в забороні давати підказки, допомогати респонденту у формулюванні думки, оцінювати його відповідь, задавати уточнюючі чи навідні питання.

Водночас часто трапляються респонденти, які готові назвати лише кілька предметів, які миттєво їм спали на думку, і не хочуть напружувати пам'ять, щоб продукувати повний список відомих їм предметів. В цьому випадку інтерв'юеру дозволено проводити так зване зондування. У фрілістингу виділяють 4 типи зондування: 1) синонімічні питання, формулювання одного й того самого питання кількома способами; 2) неспецифічне зондування – запитати «Які ще Х. Ви знаєте?»; 3) семантичне наштовхування – щодо кожного елемента домену ми питаємо «Ви назвали А. як вид Х. Чи є ще якийсь схожий на А. вид Х.»; 4) алфавітне наштовхування – «Чи можете Ви назвати Х., назва якого починається на літеру А...Б...В... тощо?» [3, с. 302].

В психології фрілістинг використовують для дослідження значимості певних подій і проблем. Наприклад, у першому дослідженні, де ми використали метод фрілістингу, – проект «Служби покращення психічного здоров'я жертв тортур: Якісне дослідження психічного здоров'я та психологічних проблем серед родин переселенців та ветеранів на східній Україні», яке НаУКМА проводив спільно з Університетом Джонса Хопкінса в Запоріжжі та Харкові, респондентам (переселенцям, ветеранам, дружинам ветеранів, їхнім дітям) пропонувалося послідовно назвати основні проблеми, причини проблем, впливи проблем на їхнє життя, назвати, що робиться і що має бути зроблене для вирішення названих проблем, оцінити доступність служб, які надають допомогу.

Американські колеги ознайомили нас з методом, провели тренінг інтерв'юерів. Акцент робився на те, щоб інтерв'юер встановлював психологічний контакт з респондентом, демонстрував уважне слухання і цим спонукав його відповідати більш докладно. Особливістю проведення інтерв'ю було те, що його проводили два інтерв'юера, з яких один був зосереджений

на контакт з респондентом, а інший записував відповіді. У випадку, якщо респондент мовчав або говорив не за темою питання, інтерв'юер повторював питання буквально або використовував синонімічне формулювання питання. Якщо респондент відповідав дуже стисло, інтерв'юер просив пояснити відповідь або навести приклад.

Завданням дослідження було з'ясувати психологічні проблеми, які турбували названі категорії, але, наприклад, відповідь переселенців на питання про проблеми часто була "гроші, робота, житло". Уточнення дозволяло виявити, що за словами "робота" у когось була проблема знаходження постійної роботи, у когось – роботи за спеціальністю, у когось – високооплачуваної роботи, що дозволила б знімати комфортне житло і підтримувати довоєнний рівень життя, у когось робота - означала проблеми на новій роботі. Водночас наші респонденти мали психологічні проблеми – порушення сну, емоційне вигорання, невпевненість тощо, але "докопатись" до них без навідних питань виявилось важкою справою. На наш погляд, це зумовлено було низкою причин. По-перше, свої психологічні проблеми респонденти сприймали як неосновні проблеми, як похідні від проблем матеріальних. По-друге, відчуваючи психологічний контакт з інтерв'юером респондент міг задовольнити потребу поскаржитися на життя співчуваючому і розуміючому співрозмовнику. По-третє, скаржитися на матеріальні труднощі виглядає більш безпечним, людина в цьому аспекті є жертвою обставин, тоді як психологічні труднощі ніби як демонструють слабкість людини перед обставинами. Названі складнощі частково долаються шляхом якісної підготовки інтерв'юерів і частково за рахунок збільшення кількості інтерв'ю, що дозволяє отримати достатньо потрібного для аналізу матеріалу [6].

Ще однією особливістю застосування фрілістингу в психології є те, що сучасні дослідження виконуються, як правило, за проектом, що має певні часові рамки. Якщо антрополог сам чи з помічником могли тривалий час опитувати респондентів, то в проекті існують жорсткі часові обмеження для збору даних. Відповідно інтерв'ю методом фрілістингу

проводить команда, що вимагає підготовки інтерв'юерів, рекрутерів, вирішення логістичних проблем.

Наскільки важливо забезпечити єдиний підхід до респондентів я переконався в дослідженні, яке проводив разом з індійським колегою. Нашими респондентами були студенти – українські і індійські. Оскільки можливості безпосередньо спілкуватися у нас не було, то я просто передав колезі інструкції щодо процедури дослідження. Опитування проводилося в групах, де студенти отримували інструкції після чого письмово склали свій список слів, якими позначають певне явище. Результати свідчать на користь припущення, що в деяких ньюансах (невідомо яких) процедура відрізнялася. Так з 101 анкети українських студентів не було жодної, де студент неправильно зрозумів інструкцію. З 91 анкети індійських студентів 22 не підлягали обробці через те, що студент неправильно зрозумів інструкцію. Українські студенти називали в середньому 9,3 слова, тоді як індійські 2,3. Виглядає так, що українським студентам краще розтлумачили завдання і вони відповідальніше поставилися до його виконання [4].

Так само у дослідженні потреб у навчанні психіатрів і психологів (які працюють з людьми, що страждають на психічні розлади) деяким інтерв'юерам вдавалося постійно збирати трохи більше інформації про проблеми і потреби респондентів ніж іншим (імовірно за рахунок більшої наполегливості – довше тримали паузу, частіше запитували “що Ви ще могли б додати?”) [5].

Ще однією відмінністю застосування фрілістингу в психології від застосування в антропології є обробка результатів. Після завершення збору даних антрополог переглядає отримані списки і перейменовує слова, які означають одне і те саме. Наприклад, у відповідях на питання про домашніх тварин у різних респондентів ми знаходимо відповіді “собака”, “пес”, “собацюра”, “песик” тощо. Для обробки ми їх об'єднуємо в одну категорію – “собака”. Коли ж в психологічних дослідженнях питаємо про проблеми людей, то отримані відповіді про те саме також треба категоризувати, але зробити це незрівняно складніше. По-перше, ми дотримуємося вимоги не формулювати категорію, яка генералізує конкретні формулювання певної

проблеми, а шукати серед наявних формулювань респондентів те, яке найбільшою мірою підходить для узагальненого формулювання проблеми. По-друге, важливо зберегти баланс між загальним і особливим, тобто виділити специфічні проблеми певної категорії людей, не доводячи узагальнення до тривіальних речей, які вже не є специфічними для даної категорії.

Ще одна особливість сучасних досліджень з використанням методу фрілістингу це можливість проводити телефонні інтерв'ю. Наш досвід свідчить, що в цьому випадку важливо попередньо встановити психологічний контакт з респондентом. Для цього перед інтерв'ю ми докладно розказуємо про процедуру, про мету нашого дослідження, зачитуємо текст усної згоди, відповідаємо на питання. На наш погляд, стислої інструкції здебільшого недостатньо. Варто акцентувати увагу респондента на тому, що ми очікуємо від нього саме перелік проблем, а не їх аналіз, чи докладний опис. Водночас проведені дослідження свідчать, що телефонне опитування, яке було застосовано через карантин, дозволяє отримати цілком прийнятні результати [2; 5].

Таким чином, складнощі у застосування фрілістингу в психології пов'язані передусім з емоційною навантаженістю частини елементів, які входять в список проблем. Може мати місце небажання називати певні проблеми, заперечення їх наявності чи заперечення їх значимості.

Список використаних джерел

1. Гірник А. М. Теоретичні засади і процедура фрілістингу. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2016. Т. 188. С. 50-55. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMApp_2016_188_11.

2. Гірник А. М., Гарбар К. І, Іванюк І. В., Богданов С. О., Косс К., Овчарук О. В. Уявлення вчителів і учнів про складнощі у взаємодії: результати дослідження. *Імідж сучасного педагога*. 2021. № 5 (200). С. 85-93. doi: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-5\(200\)-85-93](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-5(200)-85-93).

3. Bernard H.R. Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches. Lanham, New York, Toronto, Oxford: Aliamika Press. 2006. 803 p.

4. Girnyk A., Krylova-Grek Y.M., Khan A.A. Psycholinguistic cross-cultural study of the concept of conflict in India and Ukraine. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2021. Volume 8 (2). Retrieved from: <https://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl/article/view/525>. doi: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.2.gir>.

5. Hook K., Kozishkurt J., Kovalchuk O., Goncharenko E., Kodovbetskyi V., Opanasenko, M., Kopytko A., Girnyk, A., Kliuzko A., Drainoni M., Bogdanov S. Evaluating context and interest in training in evidence-based mental health care: a qualitative investigation among healthcare providers in Kyiv, Ukraine. *BMC Research Notes*. 2021. Volume 14. P. 373.

6. Singh N.S., Bogdanov S., Doty B., Haroz E., Girnyk A., Chernobrovkina V., Murray L.K., Bass J.K., Bolton, P.A. Experiences of mental health and functioning among conflict-affected populations: A qualitative study with military veterans and displaced persons in Ukraine. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2021. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/ort0000537>.

С.Е. Давоян

*доктор філософії з психології (PhD),
асистент кафедри загальної та вікової психології,
Криворізький державний педагогічний університет
dav.el.veta@gmail.com*

МЕТОДОЛОГІЧНА ТРИАНГУЛЯЦІЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ПОЛІПШЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сучасні реалії наукових досліджень, психологічних у тому числі, потребують від науковця знання та використання різноманітних методів дослідження та аналізу отриманих результатів. Оскільки предмет психологічної науки є досить специфічним – закономірність розвитку та прояву психічних

явищ та їх механізми, науковцю-психологу необхідно досить ретельно обирати ті методи, які б в достатньому обсязі та з наукової точки зору розкрили б предмет його дослідження. Так, психологічна наука з розвитком своєї історії становлення сформувала власну методологію досліджень, яка містить в собі кількісні та якісні методи.

Метою тез є аналіз ефективності методологічної триангуляції, як ефективного засобу поліпшення психологічних досліджень.

Перш ніж перейти до розкриття зазначеної мети, ми сфокусуємо свою увагу на поглядах науковців стосовно специфіки кількісних та якісних методів. Питанням висвітлення якісної та кількісної методології та її об'єднання займалась чи мала кількість науковців серед яких: Анастасі А. та Урбіна С. [1], Грін Дж. К та Карачеллі В. Дж. [4], Гусельцева М. С. [2], Мельнікова О. Т. та Хорошилов Д. О. [5], Кемпбелл Д. Т. [6], Сейко Н. та Андрійчук Н. [7], Спіцин Є. С. [8], Чиглінцев С. [9], Янчук В. О. [10].

Через певні обмеження, що несе за собою стилістичний виклад тез, нами будуть наведені тільки деякі важливі на наш погляд положення, які не применшують вкладу інших науковців.

С. Чиглінцев описує кількісні методи, як ті, що мають конкретний стандартизований інструмент, яким можуть виступати опитувальники, анкети та ін.. Кількісні методи, за словами науковця, припускають стандартизовані відповіді респондента на чітко поставлені питання, що представляє собою певний параметр, який підлягає кількісному вимірюванню. У кількісних дослідженнях велика увага приділяється підготовці інтерв'юера від якого можуть залежати відповіді респондентів – тобто, результат дослідження. Основним методом кількісних досліджень дослідник вважає експеримент [9]. Однак, кількісні методи не дозволяють зрозуміти причини тієї чи іншої відповіді на те чи інше питання, зазначає С. Чиглінцев [9].

Якісні методи дослідження, за С. Чиглінцевим, припускають вільну розповідь, яка має певну структуру, план дискусії чи розмови, передбачені теми обговорення та питання. Але, при наведеному науковець наголошує, що основою

якісного дослідження буде сама розповідь. В якісних дослідженнях, як і в кількісних, особливу роль відіграє особистість модератора. Основним методом якісних досліджень автор вважає спостереження. Якісні методи дослідження мають справу з неусвідомлюваною респондентом інформацією, що виявляється у процесі реалізації респондентом певної діяльності (вільна розповідь), що виступає об'єктивним результатом суб'єктивної діяльності респондента [9].

При наведеному С. Чиглінцев здійснює висновок про те, що: « <...> “хороший” дослідник – це фахівець, здатний інтерпретувати (аналізувати, систематизувати та узагальнювати) різні дані як кількісних, так і якісних досліджень <...>» [9, с. 18]. Дослідник має справу з даними дослідження не беручи до уваги те, якими методами збору (якісними чи кількісними) він керувався, а здатність проінтерпретувати отриманні результати буде залежати від здібностей та досвіду самого дослідника [9].

Н. Сейко та Н. Андрійчук [7, с. 301] систематизували опис кількісних та якісних методів дослідження, що навели у порівняльній таблиці, що представлені нижче.

Таблиця 1

Порівняльний опис кількісних та якісних методів дослідження за Н. Сайко та Н. Андрійчук

Кількісні методи досліджень	Якісні методи досліджень
Спираються на числові феномени	Керуються тестами замість чисел
Концентруються на поглядах учасників дослідження (респондентів і дослідників) та їх щоденному досвіді	Використовують статистичні методи перевірки достовірності
Використовують великі групи для проведення досліджень	Можуть проводитись з кількома особами чи невеликими групами
Спираються на існування досліджуваного явища всюди і у великих кількостях	Спираються на спроби поглиблення знань про досліджуване явище на вибраних випадках або учасниках дослідження
Спираються на системно і комплексно накопичені результати	Можуть покладатися на випадково накопичені результати досліджень

Н. Сейко та Н. Андрійчук, на відміну від С. Чиглінцева говорять про низьку об'єктивність якісних методів. Це вони пов'язують з тим, що кількісні методи менше залежать від особистості дослідника, що дає можливість їх проведення іншими дослідниками з близькими результатами відносно першоджерела. При цьому, науковці кажуть про те, що кількісні та якісні методи не є такими у чистому вигляді, адже кількісні методи передбачають якісні висновки, а якісні коментуються числовими величинами [7]. Так, С. Сейко та Н. Андрійчук пропонують, за принципом якості та кількості, поділяти методи дослідження не на дві, а на три групи методології досліджень: кількісна методологія (позитивістська), що представляє кількісні дослідження (Quantitative research); якісна методологія (інтерпретаційна), котра представляє якісні дослідження (Qualitative research) і змішана методологія, яка містить ознаки й кількісних, і якісних досліджень (Mixed Methods Research) [7, с. 301].

Зазначене комбінування можна назвати «Методологічною триангуляцією». Вперше, термін «методологічна триангуляція», для психологічних досліджень у 1959 р. ужив Д. Т. Кемпбелл. Він розумів це як комбінування якісних та кількісних методів, які отримали назву третього шляху, який поєднує обидві методології. Наведена методологія дозволяє отримати більш наукові дані, на що вказує вчений [6].

Наші сучасники, О. Т. Мельнікова та Д. О. Хорошилов зазначають, що методологічна триангуляція виступає як одна з найважливіших стратегій валідації якісних досліджень. Наведена методологія надає можливість отримувати більш достовірні дані. Це відбувається, тому, що кожен метод доповнює чи перевіряє один одного (перехресна перевірка, яка встановлює, який метод може краще та точніше розкрити предмет дослідження) [5].

Автори посилаються на Н. К. Дензіна, який говорить про методологічну триангуляцію, як про комплексний процес протиставлення та розігрування одного методу проти іншого, що збільшує валідність дослідження. [3]. Відповідно, методологічна триангуляція взаємодіє з зібраною інформацією так, що вона збирається з одного джерела але аналізується двома методами одночасно.

О. Т. Мельнікова та Д. О. Хорошилов говорять про два варіанти реалізації триангуляції. Перший – реалізація триангулярності у рамках одного методу, а другий – реалізація триангулярності між декількома методами. Прикладом першого варіанту можуть виступати інтерв'ю у яких наведені декілька типів питань (закриті та відкриті). Прикладом другого можуть виступати через поєднання інтерв'ю та фокус груп, методи тематичного та дискурс-аналізу. Окрім цього, можливі отриманні різні дані за «програмним» та «додатковим» методом можуть вказувати на різний рівень існування явища, що фіксується кожним з обраних методів окремо [5]. Це, на нашу думку, дозволяє сформулювати більш глибоке та повне розуміння явища, що є першочерговим для психологічних досліджень.

Дж. К. Грін та В. Дж. Карачеллі у своєму дослідженні «Успіхи в оцінці змішаних методів: проблеми та переваги інтеграції різноманітних парадигм» здійснили узагальнення та навели різновиди методологічної триангуляції [4]. Їх узагальнення наводить і В. О. Янчук [10]. Отже до її різновидів відносяться: триангуляцію – вона передбачає перевірку даних, що отриманні завдяки різноманітних варіацій якісних та кількісних методів; взаємодоповнення – передбачає прояснення та ілюстрацію результатів, отриманих методами одного класу, методами іншого класу; розвиток – результатів, одержаних методами одного класу, методами іншого класу; ініціація – нових дослідницьких питань чи зміна результатів, одержаних методами одного класу, методами іншого класу; експансія – що надає збагачення та деталізацію досліджуваного явища використанням специфічних якостей методів різних класів. Різновиди методологічної триангуляції також можуть надати можливість для більш глибокого дослідження психічних явищ [3;10].

Можемо здійснити наступний **висновок**.

Психологічні наукові дослідження мають свою специфіку, яка виявляється через предмет дослідження. Для більш глибоко вивчення психічних явищ під час становлення психологічної науки були сформовані кількісна та якісна методології. Кожна з них має свої плюси та мінуси, тому, для покращення якості психологічних досліджень, науковці почали говорити про їх

об'єднання, яке отримало назву «методологічна триангуляція». Вона дозволяє отримати більш наукові данні стосовно досліджуваного явища, виступає як одна з найважливіших стратегій валідазації якісних досліджень через те, що методи доповнюють та перевіряють один одного. Одержані результати за допомогою методологічної триангуляції, можуть вказувати на різний рівень існування явища, що фіксується кожним з обраних методів окремо. що, дозволяє розкрити феноменологію психічних явищ.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розширенні теоретичної складової та проведенні дослідження відносно побудови ранжування використання тієї чи іншої методології в наукових дослідженнях українських студентів-психологів та якісної і кількісної оцінки ефективності цих досліджень.

Список використаних джерел

1. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. Санкт-Петербург: Питер. 2006. 688 с.
2. Гусельцева М. С. Смешанные методы в свете идеала постнеклассической рациональности. *Психологические исследования*. 2014. Том 7(36). С. 5.
3. Denzin N. K. The research act: A theoretical introduction to sociological methods. New Jersey: Aldine Transaction. 2009. 382 p.
4. Greene J. C., Caracelli V. J. Advances in mixed-method evaluation: The challenges and benefits of integrating diverse paradigms. *New Directions for Evaluation*. 1997. Volume 74. P. 94.
5. Мельникова О. Т., Хорошилов Д. А. Стратегии валидации качественных исследований в психологии. *Психологические исследования*. 2015. Т. 8. № 44. С73.
6. Campbell D. T., Fiske D. W. Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin*. 1959. Volume 56 (2). P. 81-105.
7. Сейко Н., Андрійчук Н. Якісні та кількісні методи дослідження в курсі «методологія наукових досліджень» для майбутніх соціальних працівників. Нові технології навчання. № 94. 2020. С. 299–305.

8. Спіцин Є. С. Методика організації науково-дослідної роботи студентів у вищому закладі освіти. Київ: Вид. центр КНЛУ. 2003. 120 с.

9. Чиглінцев С. Якісні методи дослідження. *Маркетинг в Україні*. 2012. Том № 1 (70). С. 15-19.

10. Янчук В. А. Методология, теория и метод в современной социальной психологии и персонологии: интегративно-эkleктический подход. Минск: Бестпринт. 2000. 376 с.

В.О. Депутатов

*аспірант 4 року навчання
кафедри практичної психології,
Криворізький державний педагогічний університет
30.mm.bb@gmail.com*

ДИЗАЙН ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ ОПТИКИ ТІЛЕСНОГО Я МЕТОДОМ АНАЛІЗУ ОСОБИСТІСНИХ ТА МЕТАФОРИЧНИХ НАРАТИВІВ

Тілесне Я в рамках психоаналітичних теорій є психічною протоінстанцією, що робить можливим розвиток інстанції Я та психічного апарату в цілому. Вона розвивається з Я-шкіри та у подальшому трансформується в Я у психічному плані [1]. В цьому неабияке значення має стадія дзеркала, на якій дитина привласнює собі власне тіло у вигляді образу та відчужує свою тілесність як сенсорну даність [цит. за 3]. Оскільки тілесне Я є ядерною структурою, що є цілком позасвідомою, то прямого доступу до дослідження вона не має. З цієї причини ми вважаємо доречними ідеї Ж. Лакана про «оптики» як способи споглядання за позасвідомими структурами [цит. за 3]. Результати аналізу наукової літератури дозволяють нам запропонувати три оптики дослідження тілесного Я: скопічну (візуальну), емоційно-реляційну та мовну [2]. В науковому просторі для дослідження перших двох оптик вже запропоновані більш-менш стандартизовані методи та методики

[4], проте для дослідження останньої існує певна недостатність пропозицій. Саме ця недостатність і обумовлює **актуальність** нашого дослідження. Відповідно, **метою** цієї доповіді є описати дизайн вивчення мовної оптики тілесного Я за допомогою аналізу особистісних та метафоричних наративів.

Виклад основного змісту. На нашу думку, дослідження мовної оптики має передбачати декілька основних моментів. По-перше, респондент має мати можливість безпосередньо використовувати більш-менш вільне мовлення. По-друге, досліджуваний має мати можливість безпосередньо або опосередковано добровільно говорити чи не говорити про власне тіло. По-третє, має бути можливість фіксувати мовлення респондента: за допомогою когось, чогось, або самостійно досліджуваним.

Враховуючи вищезазначене, найбільш вдалим та зручним методом дослідження мовної оптики тілесного Я ми вважаємо метод аналізу написаних наративів (як особистісних, так і метафоричних). В цьому випадку для написання особистісного наративу як вдалу ми розглядаємо тему «Я, який я є насправді»; а формою метафоричного – казку. Інструкція до першого – «Уявіть, що Ви пишете людині, яка Вас на бачить, не бачила і взагалі не знає. Цей текст має мати форму розповіді про себе із назвою «Я, який я є насправді». Напишіть такий текст, який би відповідав цій назві». Казка, відповідно до специфіки об'єкту дослідження, має мати специфічну інструкцію, яку можна умовно розділити на 2 етапи. На першому респондентові пропонується написати три асоціації-прикметника, що першими приходять у голову як відповідь на питання: а) «Який Ваш характер?»; б) «Яка Ваша зовнішність, Ваше тіло?». На другому етапі пропонується уявити, що написане біля пункту «А» – це опис персонажу номер 1, біля пункту «Б» – персонажу номер 2 і написати казку про них.

Отримані тексти задля можливості статистичного обрахування можна перевести у кількісні показники. Найбільш закономірними з них є час написання текстів (що фіксується в окремому протоколі) та їх об'єм. Окрім цього, нами були запропоновані критерії аналізу наративів, які можна представити у вигляді дихотомічної відповіді «так» (1) або «ні»

(0). Розроблені нами критерії аналізу представлені у таблицях 1 та 2. Таке переведення з якісного показника у кількісний може проводити як один дослідник, так і декілька (зادля уникнення суб'єктивності). Ця процедура уможливило математико-статистичне обрахування наявності відмінностей (наприклад, за критерієм кутового перетворення Фішера) між групами, виокремленими за певним критерієм (гендерним, із наявністю тілесної вади та без неї тощо), або ж обрахування наявності чи відсутності кореляційного зв'язку з кількісними шкалами інших методик (наприклад, за допомогою точкового бісеріального критерію Пірсона).

Таблиця 1

**Аналіз особистісного нарративу: показники,
що вимірювались за дихотомічним принципом
(«Я, який я є насправді»)**

№	Елемент тексту	Значення	Приклад
1	Наявність негатива стосовно тіла	Респондент тим чи іншим способом описав своє тіло або зовнішність з підкреслено-негативного боку	<i>«Я не дуже красивий»</i> <i>«Я жирна»</i>
2	Наявність позитива стосовно тіла	Респондент тим чи іншим способом описав своє тіло або зовнішність з підкреслено позитивного боку	<i>«В мене красиві голубі очі»</i>
3	Наявність негатива стосовно особистості	Респондент тим чи іншим способом описав свою особистість з підкреслено негативного боку	<i>«Я доволі лінива особистість...»</i> <i>«Характер у мене не дуже»</i>
4	Наявність позитива стосовно особистості	Респондент тим чи іншим способом описав свою особистість з підкреслено позитивного боку	<i>«Можу постояти за себе»</i>
5	Наявність діалогічності мовлення	Текст повністю або частково побудово за принципом прямого діалогу з кимось: наявні привітання, звернення тощо	<i>«Привіт! Мене звати ...»</i>

6	Згадування негативного ставлення з боку або до однолітків	Респондент тим чи іншим способом підкреслює наявність негараздів у спілкуванні з однолітками	<i>«В мене немає друзів»</i>
7	Наявність імені	В самому тексті респондент пише своє ім'я	<i>«Мене звали Ілля»</i>
8	Наявність негативного забарвлення тексту	Текст респондента має негативну забарвленість	<i>«У мене є мрії, яких не розуміють мої родичі ...» «Я дуже депресивна людина ...»</i>
9	Наявність тексту про тілесність	В тексті респондента є згадування особливостей його чи її тілесності або зовнішності	<i>«У мене коричневе волосся і очі»</i>

Таблиця 2

Аналіз метафоричного наративу: показники, що вимірювались за дихотомічним принципом

№	Елемент тексту	Значення	Приклад
1	Наявність негативних прикметників щодо особистості	У відповідь на перше питання, серед зазначених прикметників були негативно-забарвлені	<i>«Злий», «лінива», «істеричка», «замкнута», «песимістична»</i>
2	Наявність негативних прикметників щодо тіла	У відповідь на друге питання, серед зазначених прикметників були негативно-забарвлені	<i>«Жахлива», «лапоуха», «жирненька», «слабке», «нездорове»</i>
3	Один з персонажів – у халепі	Той чи інший персонаж попав у скрутне становище в тому чи іншому сенсі	<i>«Проте як не намагалось, Істота не могла виповзти з ями» «Поки Коля гуляв по ринку, в нього вкрали гаманець»</i>
4	Обидва персонажі – у халепі	Обидва персонажі попали у скрутне становище в тому чи іншому сенсі	<i>«Одного разу в світ прорвались чудовиська. Молоді люди мали піти в армію, щоб у майбутньому захищати Відчизну»</i>

5	Чітке розрізнення персонажів	Персонажі казки функціонують як окремі істоти на відміну від функціонування як одне ціле	<i>«У Колі вкрали гаманця, а Вітя наздогнав грабіжника та побив його»</i>
6	Наявність сюжету, який є загальним для обох персонажів	Респондент описав у казці подію, учасниками якої були обидва персонажі	<i>«Жили-були 2 друга ...»</i>
7	Конфлікт між персонажами на початку, в середині або наприкінці казки	В тій чи іншій частині казки чітко підкреслена ворожнеча між персонажами	<i>«Перший та другий персонажі не дуже ладнали між собою...»</i>
8	Союз між персонажами на початку, в середині або наприкінці казки	В тій чи іншій частині казки чітко підкреслена дружба, допомога або взаємодія між персонажами	<i>«Жили-були 2 друга ...» «Але одного разу вони почали відміно спілкуватись, вони зрозуміли, що у них багато спільного»</i>
9	Нейтральність між персонажами на початку, в середині або наприкінці казки	В тій чи іншій частині казки чітко підкреслена відсутність дружби, взаємодії або ворожнечі між персонажами	<i>«Жили-були 2 людини на цій планеті і одного часу вони зустрілись»</i>
10	Позитивне закінчення казки	Під час казки труднощі, що з'являлись, були вирішені; словесно підкреслено позитивне закінчення подій	<i>«І жили вони довго і щасливо»</i>
11	Нейтральне закінчення казки	Не було ніяких подій у казці, що призвело до відсутності будь-яких змін в умовних часових проміжках «до» та «після» казки; емоційно-нейтральне закінчення казки	<i>«А після закінчення школи вони більше не побачились»</i>
12	Негативне закінчення казки	Під час казки труднощі, що з'являлись, не були вирішені; словесно підкреслено негативне закінчення подій	<i>«Та від цього бурхливого життя вона померла»</i>
13	Наявність діалогу між персонажами	В казці персонажі розмовляють між собою	<i>«- Привіт. - Привіт. ...»</i>

1 4	Додаткові персонажі, що щось роблять, або говорять	В казці зазначені додаткові персонажі, що щось роблять або говорять	«Друзі втекли з загону ... хазяйка їх спіймала та хотіла з'їсти»
1 5	Підкреслено негативне оточення персонажів	У казці середовище є небезпечним, персонажі мають постійно із чимось боротись	«Жила-була дівчина, її звали Аля. Їй всі казали, що вона некрасива та товста»

Отже, ми можемо зробити такі висновки.

По-перше, дослідження мовної оптики тілесного Я має передбачати декілька основних моментів, серед яких можливість говорити або не говорити про власне тіло, бути вільним у виборі способів це робити та можливість фіксувати сказане.

По-друге, найбільш вдалим методом дослідження мовної оптики тілесного Я ми вважаємо метод аналізу написаних особистісних та метафоричних наративів; темою перших можна запропонувати «Я, який я є насправді», формою других – казку зі специфічною інструкцією.

По-третє, написані тексти задля зручності подальшого математико-статистичного обрахування можна перевести з якісних показників у кількісні, в тому числі у формі дихотомічної шкали.

Список використаних джерел

1. Анзьє Д. Я-Кожа. Ижевск: ERGO. 2011. 302 с.
2. Депутатов В. О. Психоаналітичний підхід до розуміння генези формування тілесного Я. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 2. С. 19-27.
3. Мазин В. Введение в Лакана. 2004. Режим доступу: <http://flibusta.is/b/103685>.
4. Deputatov V., Velykodna M. Specifics of the body image of adolescents with scoliosis: A case of being labeled as 'A scoliotic'. *International Journal of Child Health and Nutrition*. 2021. Volume 10. Issue 2. P. 59-73.

Н.О. Довгань

*доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
1511ndovgan@gmail.com*

МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПОКОЛІНЬ

Стрімка трансформація соціальних і культурних основ суспільного устрою охопила всі сфери життєдіяльності людей, змінила перебіг взаємодій на локальних і глобальних рівнях й актуалізувала ревізію фундаментальних закономірностей існування та функціонування людей різних поколінь. Попри тривалий період вивчення поколінних феноменів, у сучасному науковому просторі актуальним залишається розроблення форм дослідження гетерогенності акторів соціокультурної взаємодії та безперервно змінюваної соціокультурної реальності.

У виборі дослідницьких джерел і конструюванні стратегії роботи враховувалося, що вивчення соціокультурної взаємодії поколінь як надзвичайно складного предмету вимагає розробки сучасної теорії, уточнення наявного категоріального апарату та верифікації теоретичних припущень. Вірогідність та обґрунтованість результатів дослідження забезпечувалися багатоплановим теоретичним та емпіричним опрацюванням проблеми мішаними методами, релевантними меті та поставленим завданням (анкетування, напівструктуроване інтерв'ю, контент-аналіз, метод матриць М. В. Miles & М. А. Huberman, метод обґрунтованої теорії (версія К. Charmaz), метод дискурс-аналізу) [6; 9; 12]. Використовувані процедури контролю загроз валідностей J. A. Maxwell (описова, інтерпретативна, теоретична) дозволили розгорнути стратегію дослідження, спрямовану на отримання достовірних даних щодо гносеологічних та практичних особливостей соціокультурної взаємодії поколінь [11]. У той же час мішана стратегія діагностичної програми стала основою

верифікації основних положень і припущень соціально-психологічної концепції поколінь та побудування теорії соціокультурної взаємодії поколінь.

Необхідно наголосити, що підбір методів емпіричного дослідження опосередковувався необхідністю знаходження аналітичного інструментарію, ефективного в означенні характеристик процесу взаємодій. На вибір стратегії роботи впливала багатозначність інтерпретацій якісних і кількісних даних, які мають як сильні сторони, так і певні недоліки [7, с. 141-154]. Тому для аналізу взаємодоповнюючих матеріалів та вибудовування об'єктивної поколінної реальності, поза межами індивідуальних інтерпретацій, використовувалися, по-перше, мішані методи у якості прагматичного інструменту. По-друге, допоміжні стратегії триангуляції даних (свідчень, зібраних із різних джерел) і методичної триангуляції (використання різних методів збору інформації – анкетування, інтерв'ювання тощо), які сприяли подоланню дискретного характеру аналізу – вибудовуванню комплексного бачення і досягненню валідності результатів дослідження [3; 5; 8; 10-11]. Водночас контроль загроз валідностей забезпечувався методичним інструментарієм комплексної обробки кластерного і контент-аналізу (за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS, версія 22.0) та виконанням послідовних процедур якісного аналізу даних [1; 2; 4; 6; 8; 12-14]. Загалом, запропонована стратегія дослідження сприяла вирішенню питань формування теоретичного підґрунтя, збору, обробки даних, дозволила підійти до структурування складного процесу взаємодії поколінь, який не має концептуальних рамок і стандартизованої системи аналізу.

Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс теоретичних і емпіричних методів. Так за авторською анкетною «Міркування» (розробленою через відсутність відповідних стандартизованих методик) було отримано інформацію щодо основних аспектів взаємодії поколінь: (1) характеристик вибірки відповідно до соціокультурного історичного ареалу; (2) особливостей соціально-психологічних відмінностей (габітус) поколінь; (3) особливостей соціального позиціонування (ентелехій) поколінь; (4) проблемних питань і шляхів оптимізації комунікації міжпоколінного простору; (5) бар'єрів і засобів взаєморозуміння у взаємодіях.

Дослідження методом матриць М. В. Miles & А. М. Huberman спрямовувалось на розкриття параметрів єдності поколінь з точки зору респондентів різного віку [12]. Структура інтерв'ю містила особливу техніку комунікації, не тотожну розмові й не співвіднесену зі структурованою анкетною. Відповіді на підготовлені питання напівструктурованого інтерв'ю слугували матеріалами подальшої смислової інтерпретації параметрів єдності за публічними, соціально-психологічними, соціокультурними основами життя поколінних мереж. Отримані з матеріалами інтерв'ю дані зі збереженням загального методологічного принципу були опрацьовані індуктивним методом М. В. Miles & А. М. Huberman, використана і систематизована інформація про реконструювані єдності поколінь представлялася у формі матриць.

Методом обґрунтованої теорії (версія К. Charmaz) здійснювався аналіз впливів соціокультурного контексту на формування поколінних текстів [6]. У результаті проведеної роботи виокремлювалися історичні послідовності, що можуть мати маркери початку і завершення, обґрунтовувалися респондентами зв'язки між подіями минулого, теперішнього, які у роботі не використовувалися для пояснень контекстуальних форм життя поколінь, але розкривали особливості взаємодій акторів у континуумі соціальних і соціально-психологічних процесів реальності. Для вирішення поставленої задачі доведення існування контекстуальних зв'язків із поколінними текстами, напрацювання інформації здійснювалось за допомогою **неструктурованого інтерв'ю** (інтенсивного якісного інтерв'ю – intensive qualitative interviewing) [6, с. 28]. Розкриття відповідей відбувалось у спрямованій розмові, що містила перелік загальних тем / проблем.

Для виокремлення особливостей поколінних практик на макро-соціальному рівні було використано дискурс-аналіз (далі ДА) сукупності тематично близьких текстів. Критерії відбору кейсів, побудовані на основі тривимірної моделі N. Fairclough, враховували (1) смислову відповідність текстів обраним фокусам проблем [9]; (2) змістовність щодо усвідомленої оцінки історичних особливостей взаємодії поколінь; (3) типовість проаналізованих голосів у профанному й експертному дискурсі.

Зазначимо, що обрана стратегія теоретичної вибірки даних пояснювала непрогнозованість на початку аналізу кількості відібраних випадків (інтерв'ю, експертних статей), але й сприяла артикуляції особливостей поколінних практик на глобальному рівні. Тобто, досягнення соціокультурної вичерпності використаних матеріалів мало за основу відбір, кодування і порівняльний аналіз джерел, концептуально пов'язаних із предметом дослідження. Теоретично насичені аспекти давали можливість отримання необхідних даних у побудові теорії, а релевантність міжпоколінних комунікаційних, інформаційних, культурних процесів доводила саме їх природність і впливовість на результативність взаємодій. На підсумковому етапі ДА виокремлені лексичні особливості поколінних повідомлень, засоби використання дискурсів (форми, жанри), інтерпретації часопростору їх утворення проходили процедуру зведення, зіставлення і систематизації.

Емпіричні дані отримані за допомогою мішаної методології дозволили верифікувати окремі положення теорії, змодельовати шляхи розгортання міжпоколінної взаємодії й сформувані закономірності її перебігу, які пояснюють історичні сценарії суспільних змін.

Список використаних джерел

1. Йоргенсен М.В., Филлипс Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Изд-во «Гуманитарный Центр». 2008. 352 с.
2. Страусе А., Корбин Дж. Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники. Пер. с англ. и послесл. Т.С. Васильевой. Москва: Эдиториал УРСС. 2001. 256 с.
3. Хорошилов Д.А. Критерии валидности качественного исследования в социальной психологии: дис... канд. психол. наук: 19.00.05. Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва. 2012. 263 с.
4. Ядов В.А. Стратегия и методы качественного анализа данных. *Социология 4М*. 1991. № 1. С. 14-31.
5. Denzin N.K., Lincoln Y. S. Introduction: The discipline and practice of qualitative research. *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage. 2011. P. 1-19

6. Charmaz K. Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis. Thousand Oaks: Sage. 2006. 208 p.
7. Erzberger Ch., Prein G. Triangulation: Validity and empirically-based hypothesis construction. *Quality & Quantity*. 1997. Volume 31. Issue 2. P. 141-154.
8. Flick U. Designing qualitative research. Thousand Oaks: SAGE Publications. 2007. 120 p.
9. Fairclough N. Discourse and social change. Cambridge: Polity. 1992. 259 p.
10. Guba E.G., Lincoln Y.S. Competing paradigms in qualitative research. Handbook of qualitative research. Thousand Oaks: Sage. 1994. P. 105-117.
11. Maxwell J.A. Qualitative research design : An interactive approach. Thousand Oaks: Sage. 2013. 232 p.
12. Miles M.B., Huberman M. A. Qualitative data analysis: an expanded sourcebook. In: Qualitative research in psychology. Ed. by P.M. Camic, J.E. Rhodes, L. Yardley. Washington: American Psychological Association. 2003. 315 p.
13. Wetherell M., Potter J. Discourse and social psychology, postmodernism, and capitalist collusion: An argument for more complex historiographies of psychology. *Theory & Psychology*. 2015. Volume 25. June 3. P. 388-395.

В. С. Забор

*кандидат медичних наук,
асистент кафедри психіатрії та психотерапії,
Львівський національний медичний
університет імені Данила Галицького
7vita_z@ukr.net*

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ У ПСИХОТЕРАПІЇ

Цілий ряд психотерапевтичних шкіл, зокрема гуманістичного та екзистенційного напрямків використовують феноменологічний підхід у своїй практиці [1-2; 8-9]. Зокрема, в основу цього підходу в екзистенційному аналізі А. Ленгле було покладено герменевтичну феноменологію М. Гайдеггера. На

відміну від Гуссерля, який досліджував, як речі повстають перед свідомістю, і тим самим стають для нас «феноменами», М. Гайдеггер повернувся до грецького походження слова «феномен»: те, що показує себе з себе самого*, неважливо для кого/чого, навіть якщо воно показується саме для себе (на зразок квітки, яка росте сама для себе). Для Гайдеггера те, в чому являються феномени, – це не свідомість, а буття. Іншими словами: для Гуссерля феномени – це явища у нашому психічному усвідомленні, а для Гайдеггера – те, що існує в світі як таке. Тому простір, в якому може явитись пацієнт, – це його власне буття [3; 6].

У психотерапевтичній практиці феноменологія використовується як метод осягнення суб'єктивних смислів та цінностей пацієнта, які мають для нього динамічну силу, як метод розуміння того, як сам пацієнт переживає себе і свою життєву ситуацію. Тому мета такої роботи полягає у можливостях розпізнати, що сказане означає для пацієнта, побачити ситуацію так, як він її бачить, зрозуміти так, як він її розуміє, і так, як співвідноситься з його життєвими взаємозв'язками. Розуміти іншого феноменологічно в психотерапевтичному процесі означає бачити, що він має на увазі, не тлумачити та інтерпретувати одразу, використовуючи інше (навіть правильне знання) і тим самим самому щось додаючи, не розширяти і не продовжувати сказане, а витягнути те, що міститься в тому, що є. Це *Ersche*, про яку згадувалось вище, яка потрібна для того, щоб сприймати іншого, втримуючись в герменевтичному полі ним сказаного. А пацієнтом це може переживатись, як звільнення – бути-побаченим в тому, що для нього важливо. Характерним для феноменології є те, що сприйняте співвідноситься з сутністю сприймаючого. Відкритість до іншого і переживання його впливу на себе передбачає серйозність відношення до двох моментів: 1) до того, що говорить і як при цьому поводить себе пацієнт; 2) до себе самого – до того, як в мені, як в терапевті це відгукується. Тоді інший стає для терапевта конкретнішим, доступнішим, а водночас і сам терапевт стає ішим і чіткішим для себе. Цей біфокальний спосіб бачення дає можливість підійти до досвіду феноменологічного прапереживання:

рухаючись «крізь» поверхневе, знайти доступ до глибини і цілого. Через симптом, жест, поведінку, можна дивитись на Person**, на цілісність, яка показується, на буття пацієнта, яке може набувати контуру в теперішньому [6-7; 9].

В структурній антропології екзистенційного аналізу людина описана як єдність тіла, психіки і персонального духу. В такій картині людини сутнісне представлене в Person. Person являється основою для аутентичного співвіднесення себе з собою і з іншими [5].

Оскільки в феноменологічній роботі терапевт представляє в розпорядженні і своє мислення, і емоції, і інтуїтивне чуття, і сам персонально розкривається, то мова йде про його настанову, яка дозволяє йому відкрити доступ до власного досвіду, тобто не бути байдужим чи «безпристрасним» до пацієнта. Тому феноменологія – це не техніка і навіть у строгому сенсі не зовсім метод, оскільки метод задалегіть мусить орієнтувати на те, що потрібно з його допомогою сприйняти. Коли терапевт вступає в контакт з іншою людиною з такої феноменологічної позиції, виникає свого роду «поле», в якому суттєве може проявитись. Оскільки це поле сприяє прояву сутнісного і сприяє висвічуванню феномена в суб'єктивному переживанні, можна говорити про «генеративне поле» – (поле, що породжує), а для обох його учасників виникає нова форма буття – спільна зв'язуюча платформа, яка створює переживання «ми». В напруженні генеративного поля може встановитись дещо нове, що ні один, ні інший партнер не може відтворити наодинці.

За М. Гайдеггером феноменологічна установка передбачає виконання 3 кроків, які дозволяють схопити феномен людського буття: 1. Що показується (спонтанно)? (редукція); 2. Як це? (конструкція); 3. Чи так це? (деструкція). Кожен з цих кроків передбачає звернення до своїх суб'єктивних тем [2; 4].

1. Редукція означає: увага редукована до того, що саме себе показує. Вона передбачає, що ми відмовляємся від погляду з позиції якогось інтересу, очікування або вимоги до предмету сприйняття. Замість опису користі або функції речі слід розглянути і описати її спосіб буття в світі. Якщо мова йде про людину – дивитись лише на те, що саме себе показує, як сутнісне проявляється в розмові, яким воно здається, і

утримуватись від спонтанних реакцій, суджень і оцінок. Цей «наївний» погляд дає нам необхідні для роботи риси, факти, особливості.

2. Конструкція є центральним кроком. Вона полягає в збиранні в єдине ціле отриманих на першому кроці основних рис феномена, щоб одиничні факти виявились співвіднесеними один з одним. Однак композицію створює сприймаючий, завдяки його власній сутності, завдяки цьому стає видимим зв'язок, який з'єднує окремі риси предмета. Це креативний момент феноменології.

3. Останній крок Гайдеггер називав деструкцією – це піддавання сумніву того, що було отримано на попередньому етапі. Ревізія власних незрозумілих інтересів, настроїв, установок передбачає необхідність критично задавати собі уточнюючі запитання щодо створених конструкцій.

У психотерапії за методом екзистенційного аналізу феноменологічний метод перетворився на практичні кроки персонального екзистенційного аналізу (ПЕА) [8], які виглядають так [6-7].

1. Що показується спонтанно? Це фаза опису, в якій пацієнт демонструє те, про що для нього йде мова. А терапевт сприймає, що і як він говорить. Пацієнт розкриває розуміння себе з горизонту свого повсякденного світу і переживання. Тут здійснюються вище згадані «редукція» і *Eroche* – взяття в дужки будь-якого напередрозуміння, очікування, судження. Як наслідок у терапевта виникає враження, яке відображає найбільш суттєве, смисл того, про що повідомляє пацієнт. В практиці ПЕА цей крок полягає в виявленні феноменального змісту (ПЕА1).

2. Конструкція – як це є? В цій фазі – серцевині феноменологічного сприйняття – мова йде про створення образу, про композицію цілого з окремих фрагментів. Сприймаючий інтегрує елементи, співвідносячи їх з власною сутністю. Окремі феномени зв'язуються один з одним, розглядається їх загальний вплив на власну сутність. Із всього цього, як результат синтезу, складається загальна картина. В діалозі вона пред'являється іншому, і, будучи вміщеною в контекст зустрічі, доповнюється і

поглиблюється. Всі фрагменти розглядаються у взаємодії з іншими деталями, і кожен, наче отримує глибину в світлі побаченої сутності, а всі вони разом розкривають ширший горизонт розуміння. В практиці ПЕА цей крок полягає з поєднанні феноменального змісту (ПЕА1) з глибшим розумінням. Важливо залишатись лише біля того, що себе показало, не піддаватись спокусі наповнити незрозуміле поки можливими інтерпретаціями. А якщо це вдається – то виникає простір, в якому інший може пояснити себе. Це дозволяє йому розкритись, і ще в більшій мірі показати щось своє, частково в світлі прийнятого, частково – незрозумілого. Напруження генеративного поля у пацієнта породжують запитання, які він хотів би прояснити.

3. Деструкція. Цей крок виконується після того, як були схоплені суттєві взаємозвязки. Це звернення терапевта до пацієнта з метою піддати сумніву свої враження і ситуацію для перевірки і підтвердження, чи йде для пацієнта мова про те саме (тобто результат попереднього кроку ніколи не приймається остаточно; феноменологічне бачення не володіє істиною, а завжди знаходиться в пошуку і процесі безконечного наближення до неї). Інший в діалогічному генеративному полі різними запитаннями постійно запрошується до корекції зрозумілого. В ПЕА це відповідає кроку ПЕА 2, частина 2. І якщо при повторному погляді з'являться нові тематичні зв'язки, то розуміння картини змінюється. Ці три кроки – редукція-конструкція-деструкція повторюються багато разів, в них сутність психотерапевтичного діалогу. А це призводить до внутрішньої феноменології пацієнта по відношенню до себе самого, яка підтримується феноменологічним баченням зі сторони терапевта. Як згадувалось вище, герменевтичне споглядання не може бути кінцевим: як тільки терапевт «торкнувся пацієнта» – він вже інший; його неможливо зафіксувати, однак можливо зустріти.

Таким чином, феноменологічний метод в екзистенційному аналізі, а точніше установка, базується на герменевтичній феноменології М. Гайдеггера і провадить до розуміння пацієнта, перетворюючись на кроки персонального екзистенційного аналізу.

Список використаних джерел

1. Евстигнеева Е.А. Феноменологический метод в экзистенциальной и гуманистической психотерапии: «Zu den Klienten selbst!». *Консультативная психология и психотерапия*. 2012. № 2. С. 134-157.
2. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии. Санкт-Петербург: Высшая религиозно-философская школа. 2001. 442 с.
3. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени. Томск: Издательство «Водолей». 1998. 384 с.
4. Херманн Ф.В. фон. Понятие феноменологии у Хайдеггера и Гуссерля. Мн.: ПроPILEI. 2000. 192 с.
5. Frankl V. Der leidende Mensch. Anthropologische Grundlagen der Psychotherapie, Neuausgabe: Bern Huber. 1984. 272 s.
6. Längle A. Das Bewegende spüren. Phänomenologie in der (existenzanalytischen) Praxis. *Existenzanalyse*. 2007. 24. 2. S. 54-62.
7. Längle S. Phänomenologische Forschung in der Existenzanalyse Praxis. *Existenzanalyse*. 2007. 24. 2. S. 17-29.
8. Längle A. Praxis der Personalen Existenzanalyse. Wien: Facultas. 2000. 184 s.
9. Vetter H. Philosophische Hermeneutik. Frankfurt: Lang. 2007. 180 s.

О.Ф. Іванова

*професор, доктор психологічних наук,
професор кафедри загальної психології
факультету психології,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна
ofivanova@karazin.ua*

ВИКОРИСТАННЯ ЯКІСНИХ МЕТОДІВ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПАМ'ЯТІ

Якісні методи, орієнтовані на досягнення поглибленого розуміння досліджуваних явищ, поступово починають займати певне місце серед інших методів психології. Власний досвід

використання якісних методів стосується як педагогічної праці, так і досліджень.

Протягом багатьох років нами викладається навчальна дисципліна «Проективні методи дослідження особистості» студентам-психологам. Більша частина часу присвячена малюнковим методам, доволі популярним у практичних психологів і більш-менш простим в проведенні. Крім того, найбільш вживані (малюнки неіснуючої тварини, сім'ї, будинку, дерева, людини) мають, хоча і еkleктичну, але розроблену інтерпретацію. На відміну від зарубіжної психології в Україні методики ТАТ і Роршаха використовуються мало, і тому що більш трудомісткі в проведенні і інтерпретації, і вимагають спеціального навчання. Тому студентів просто ознайомлюють з основними характеристиками цих методик. Всі ці методи викликають зацікавлення студентів, і можна сподіватися, що в своїй подальшій практичній роботі майбутні фахівці-психологи будуть використовувати ті чи інші якісні методи.

Останнім часом одним з вживаних якісних методів стало глибинне інтерв'ю. Воно використовується в різних галузях науки – соціології, історії, гендерних дослідженнях, а також в психології. Оскільки в результаті такого інтерв'ю одержується доволі великий масив тексту, це спричинило пошук відповідних методів аналізу текстів. І так були розроблені якісний контент-аналіз, аналіз нарративів, аналіз дискурсу.

Поняття нарративу використовувалось а дослідженнях автобіографічної пам'яті (наприклад, [3]). Нами була зроблена спроба використати це поняття для аналізу колективної пам'яті. Так, в одному з наших досліджень, присвячених гендерним особливостям колективної пам'яті про Другу світову війну [1], для аналізу одержаних нарративів була використана структурна модель нарратива С. Barclay [3], що була розроблена на основі роботи W. Labov & J. Waletzky [5]. В цій моделі виділяється кількість інформації в нарративі і його організація. До кількості інформації належать герої (головні та другорядні) і їх характеристики; активність, що цими героями здійснюється; і місце, де відбувається подія.

В організацію нарративу входять часова структура, щільність нарративу і нарративні функції. Часова структура

може бути часово-просторовою і причинно-наслідковою. Під щільністю мається на увазі частота повних речень в нарративі. До нарративних належать такі функції як орієнтуюча, віднесення і оцінна.

Завдяки орієнтуючій функції можна дізнатися, коли і де відбуваються події, хто бере в них участь. Ці події можуть бути включені в історичні рамки, культурні, психологічні.

Коли говорять про функцію віднесення, то мають на увазі сюжет, тобто події, які в ньому описуються.

Оцінна функція – це суб'єктивна емоційна оцінка людиною всього нарративу, або подій, героїв тощо.

Проведене дослідження дало змогу зробити деякі висновки. Колективна пам'ять чоловіків і жінок має як спільні риси, так і відмінності. Емоційна насиченість подій, що зберігаються в пам'яті жінок, більша, ніж у чоловіків. Жінки показали більшу особистісну залученість в ці події, схильність до їх оцінювання, формулювання висновків, пов'язаних з сучасним життям.

Нарративи чоловіків відобразили, що в їх пам'яті історичні події вибудовані в логічній і строгій послідовності, вони розгорнуті і в причинно-наслідковий ланцюг, і в часове розгортання. У чоловіків простір, в якому відбуваються події, які вони пам'ятають, ширше, ніж у жінок. В той же час простір жінок більшою мірою заповнений різними людьми на відміну від чоловіків.

Отже, нарративний аналіз може бути використаним для дослідження колективної пам'яті, яка має гендерну специфіку.

Ще в одному нашому проекті щодо пам'яті про Голокост [2] в якості збору матеріалу застосовувалось написання есе. Текст може бути одержаним не тільки в результаті інтерв'ю, але й при написанні есе.

Цей метод має як свої переваги, так і недоліки. Оскільки есе писались анонімно, до основної переваги можна віднести можливість вільно висловлювати свої думки, почуття, ставлення, подавати ту інформацію, яку людина вважає важливою. Крім того, перевагою є те, що колективно можна зібрати велику кількість різноманітних есе і, відповідно, поглядів, які в них висловлені.

Суттєвим недоліком є важкість одержання розгорнутих розповідей, неможливість поставити питання для уточнення думки автора. Також залишається невідомим, чи пам'ятає людина ще щось, але з якихось причин не хоче про це писати. Ці моменти залишаються за межами дослідження.

Перед написанням есе надавалась інструкція, в якій просили написати про Голокост. Такий тип невизначеної інструкції широко використовується в проєктивній психології. Нами він був використаний для того, щоб надати найбільш широкі рамки для висловлювання своїх поглядів і емоцій і уникнути відписок на кшталт «нічого не знаю», «мене тоді не було» і т.п.

Нами були одержані есе різного обсягу (від 37-40 до 180 слів). Вони не представляли собою такі розповіді, до яких можна було залучити аналіз нарративу. Отже для їх аналізу був використаний метод аналізу дискурсу. В аналізі дискурсу досліджується не тільки зміст, тобто що говорять люди, але й те, як вони говорять (або пишуть) про це. Навіть коли ми ніби то говоримо «своїми словами», ці слова не зовсім наші, а це голоси нашої спільноти. Є різні підходи до аналізу дискурсу, одним з них є критичний дискурс-аналіз [7]. У більшості випадків він використовується в аналізі письмових текстів для виявлення в них стійких моделей і схем, а також прихованих значень, схованих намірів. Д Камерон зауважив, що завдання критичного дискурс-аналізу звертати увагу не тільки на те, що сказано, але й на те, що не сказано [4]. Критичний дискурс-аналіз використовується для вивчення різних форм дискримінації, насильства, антисемітизму [6].

Отже, коли респонденти згадували і писали про Голокост, вони створювали свої тексти в тому чи іншому дискурсі. Одержавши ці тексти, нам треба було реконструювати дискурси, в яких вони були написані, і які свідчать про погляди і деякі цінності респондентів. Треба зауважити, що були виявлені різноманітні дискурси і, відповідно, погляди респондентів.

Так, коли головною темою тексту була відсутність переваги однієї раси (національності, етнічної групи) над іншою, це свідчить про використання антирасистського або антинаціоналістичного дискурсу. Цей дискурс відрізняється розумінням Голокосту як прояву расизму і націоналізму.

В антисемітському дискурсі висловлюється негативні погляди або навіть ненависть до євреїв. В деяких текстах вони висловлювались відкрито, в деяких – завуальовано.

Побутовий дискурс базується на існуючих у суспільстві стереотипах (як позитивних, так і негативних), забобонах і поширених думках щодо євреїв і Голокосту.

В історичному дискурсі подана хронологія подій, спроба прослідкувати розвиток подій, що призвели до знищення мільйонів людей.

Нейтралістський дискурс характеризується згадкою про деякі розрізнені факти, але без будь-якого емоційного ставлення, оцінки чи власної думки.

Ще одним виявленим дискурсом був дискурс персоніфікації відповідальності, в межах якого вважається, що Голокост був результатом особливостей і характеру однієї людини, а саме Гітлера, і він має нести за нього відповідальність.

Найбільш поширеним виявився інтерпретаційний дискурс, використовуючи який, респонденти фактично не згадують Голокост як такий, а розмірковують про проблеми геноцидів, війни і миру, життя і смерті тощо. Вони намагаються осмислити причини і наслідки Голокосту, можливості повторення чогось подібного. Були використані ще деякі дискурси (регіональний, емоційний, порівняльний, релігійний тощо).

Іноді в емпіричних дослідженнях можна одержати такі тексти, до аналізу яких можна використати і нарративний і дискурс аналіз, але це залежить і від самого тексту, і від цілей дослідження.

Отже, можна підсумувати, що якісні методи, а саме нарративний аналіз і аналіз дискурсу, можуть бути використані для вивчення не тільки автобіографічної, але й колективної пам'яті, а також гендерних особливостей пам'яті.

Список використаних джерел

1. Иванова Е. Ф. О гендерных особенностях памяти. *Гендерные исследования*. 1999. № 3. С. 242-252.

2. Иванова Е. Ф. Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине.

Голокост і сучасність: студії в Україні і світі. 2008. № 2 (4). С. 9-28.

3. Barclay C. Autobiographic remembering: Narrative constraints on objectified selves. In: D. Rubin (ed.) *Remembering our past: Studies in autobiographical memory*. Cambridge: Cambridge University Press. 1996. 460 p.

4. Cameron D. *Working with spoken discourse*. London: SAGE. 2001. 216 p.

5. Labov W., Waletzky J. Narrative analysis: Oral versions of personal experience. In: J. Helm (ed.) *Essays on the verbal and visual arts*. Seattle: University of Washington Press. 1967. P. 12-44.

6. Reisigl M., Wodak R. *Discourse and discrimination. Rhetorics of racism and antisemitism*. London and New York: Routledge, 2001. 298 p.

7. Van Dijk T.A. *Principles of Critical Discourse Analysis. Discourse and Society*. 1993. Volume 4 (2). P. 249-283.

В.О. Климчук

*доктор психологічних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
klymchukvitalii@gmail.com*

НАРАТИВНЕ ІНТЕРВ'Ю Ф. ШЮЦЕ¹

Важлива передумова використання наративного інтерв'ю Ф. Шюце – положення про гомологію форми оповідання життєвого досвіду. Структура нарації подібна до структури поведінкової орієнтації, оскільки містить контекст, послідовність подій і їх кінцеву точку, оцінку наслідків, тоді як

¹ Тези підготовлено за матеріалом авторської монографії “Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації”, Житомир, Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015 р., 290 с.

ситуація, цілепокладання, планування та оцінка результату є конститутивами цілеспрямованої поведінки людини. За Дж. Брунером [7], наратив дозволяє реконструювати і поведінку, і контекст у максимально відповідний спосіб: показує місце, час, мотивацію і символічну систему орієнтацій діючих осіб. С. Йовчеловіч та М. Бауер [7], аналізуючи проблему співвідношення наративу і реальності, роблять такі висновки.

1. У реальності наратива здійснюється посилення на те, що є реальним для оповідача, його власного життєвого досвіду та сприймання.

2. Наратив не копіює реальність зовнішнього світу, а пропонує суб'єктивне інтерпретацію світу.

3. Наратив закритий для доказів та суджень у категоріях “правда – вигадка”, оскільки виражає правду певного погляду, певної специфічної локації у часі і просторі.

4. Наратив завжди занурений у соціо-історичний контекст, і конкретний голос у наративі може бути зрозумілим лише відносно ширшого контексту; наратив не може бути створений без такої системи референцій.

У ситуації вільної, не спланованої та спонтанної розповіді про своє життя оповідач відтворює в ній свій життєвий світ структурно і змістово, адже і сам життєвий світ є лінгвістично сконструйованою дійсністю. Ф. Шюце розробив покрокову стратегію проведення наративного інтерв'ю, яку ми наведемо з доповненнями, що внесли С. Йовчеловіч, М. Бауер та В. Ф. Журавлев.

Перший крок – підготовка – передбачає занурення дослідника у предметне поле дослідження, усвідомлення прогалін у ньому, які наративне інтерв'ю покликане заповнити. У підсумку дослідник буде мати чітке формулювання центральної теми, яка буде “наративним імпульсом” для нарації, і низку “ексманентних” питань, що відбивають інтереси дослідника його мовою. Важливим є відділення їх від іманентних питань – тем, питань, оповідей, які виникають у наратора і можуть перегукуватись із питаннями дослідника. Рекомендують спромогтись перекладсти ексманентні питання в іманентні.

Другий крок – початок, коли учаснику дослідження у загальних словах пояснюють контекст дослідження, беруть згоду на аудіо-запис, стисло пояснюють подальшу процедуру роботи і дають “нарративний імпульс”, метою якого є пропозиція розпочати оповідь про своє життя. Нарративний імпульс повинен перебувати в межах досвіду досліджуваного, бути достатньо широким, аби розвинути цілісні історії, характеризуватись особистою і соціальною значущістю, без відсилань до індексних величин (дат, імен, місць тощо).

На третьому кроці здійснюється головна нарація. Комунікативна роль дослідника полягає в активному слуханні, що допомагає налаштувати оповідача на відкритість і бажання продовжувати свою оповідь. Разом із тим, дослідник уважно стежить за оповіддю, відмічає ключові події, незавершені сюжети, невідомості.

Четвертий крок полягає у фазі запитань. Дослідник ставить уточнюючі запитання щодо подій, відносно яких лишилися незрозумілості. На цьому кроці раніше сформульовані “ексманентні” запитання перекладаються на “іманентні” з використанням мови респондента. Автор виокремлює три базових правила: не ставити питання “чому?” (лише “що сталося до / після / тоді”), не запитувати прямо про думки, судження, пояснення; ставити лише “іманентні” питання, використовуючи слова досліджуваного; не акцентувати увагу на протиріччях у історіях.

П'ятий крок полягає у підсумковій розмові. За В. Ф. Журавльовим [1], учаснику дослідження пропонують зробити свого роду “теоретичне резюме” свого життя, дати оцінки і поснення різних подій та життєвого шляху в цілому. Це своєрідна власна “теорія особистості”. Здебільшого запис вимикають, і розмова набуває менш формалізованого характеру. На цьому етапі можна ставити питання “чому?”, а отримані відповіді використовувати як ключ до аналізу нарративів.

Шостий крок – реконструювання підсумкової розмови з пам'яті (memory protocol). Оскільки вона проводилась за вимкненого мікрофона, одразу після її завершення дослідник має відтворити зміст, аби запобігти втратам вагової інформації.

Надалі дослідник переходить до аналізу отриманого тексту, який, за Ф. Шюце, здійснюється у шість таких кроків.

1. Формальний аналіз текст: виокремлення нарративних і ненарративних фрагментів, розташування цілісних нарративів у часову послідовність.

2. Змістовий і структурний опис самостійних етапів життєвого шляху: аналіз колізій, сюжетних поворотів, плавних змін тощо, резюльтом чого є ряд суджень про етапи життя.

3. Аналітична абстракція: узагальнення попереднього ряду суджень, створення узагальнюючої біографічної “формули”.

4. Аналіз знань, куди залучаються раніше виділені ненарративні фрагменти, а їх функції аналізуються.

5. Порівняльний аналіз із використанням стратегій мінімального й максимального контрастів, в якому здійснюється пошук спільностей та відмінностей у біографічних процесах учасників дослідження.

Побудова теоретичної формальної моделі, яка б давала відповіді на запитання конкретного дослідження.

С. Йовчеловіч та М. Бауер узагальнюють інші способи аналізу результатів нарративного інтерв'ю: покрокова процедура якісної редакції тексту [8], класичний контент-аналіз [5], структуралістський аналіз та графо-теоретична репрезентація [3-4], що дозволяють як якісно, так і кількісно проаналізувати нарративи, здійснивши їх редукцію (за допомогою парафраз, підрахунку частот, аналізу нарративної структури та її візуалізації).

Аналіз комунікативної ситуації, проведений О. Ю. Лапшиною [2], показує, що воно є особливою дискурсивною формою, яка поєднує ознаки інтерв'ю (оскільки дослідник утримує комунікативну ініціативу) та бесіди (завдяки невимушеності та довірливій атмосфері дослідження).

Список використаних джерел

1. Журавлѐв В.Ф. Нарративное интервью в биографических исследованиях. *Социология* 4М. 1993-1994. № 3-4. С. 34-43.

2. Лапшина А. Ю. Коммуникативная ситуация нарративного интервью. *Вестник СамГУ*. 2008. № 4 (63). С. 70-79.

3. Abell P. The syntax of social life: the theory and method of comparative narratives. Oxford: Oxford University Press. 1987. 120 p.
4. Abell P. Some aspects of narrative method. *Journal of Mathematical Sociology*. 1993. Volume 18 (2). P. 93-134.
5. Bauer M. The narrative interview: comments on a technique of qualitative data collection. *Papers in Social Research Methods – Qualitative Series*. 1996. Volume 1. P. 1-19.
6. Bruner J. Acts of meaning. London: Harvard University Press. 1990. 179 p.
7. Jovchelovitch S., Bauer M. W. Narrative interviewing. Qualitative researching with text, image and sound: a practical handbook. London: SAGE Publications. 2000. P. 57-74.
8. Mayring P. Qualitative content analysis. *Forum: Qualitative Social Research*. 2000. Vol. 1 (2). Access mode: <https://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089>.
9. Parry N., Parry J. Social work, professionalism and the state. In: N. Parry, M. Rustin and C. Satyamurti (eds.) Social work, welfare and the state. London: Edward Arnold. 1979. P. 21–47.

В.О. Климчук

*доктор психологічних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
klymchukvitalii@gmail.com*

ДИСКУРС-АНАЛІТИЧНІ МЕТОДИ В ПСИХОЛОГІЇ²

Соціальна реальність набуває реальності в рамках дискурсів, а соціальні інтеракції не можуть бути зрозумілі без співвіднесення їх з дискурсами, в яких формуються їх значення

² Тези підготовлено за матеріалом авторської монографії “Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації”, Житомир, Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015 р., 290 с.

[6]. Самі по собі тексти не мають смислу; вони набувають його в процесі взаємодії з іншими дискурсами, з якими вони пов'язані. Дискурс-аналіз як спосіб вивчення дискурсу спрямований на аналіз того, як тексти набувають значення в цих процесах, а також їх ролі в конструюванні соціальної реальності і творенні значень. Його завданням є аналізування текстів у рамках дискурсів, їх локалізація в історичному і соціальному контекстах. У зв'язку з цим виникає необхідність вивчення конкретних діючих осіб, відносин і практик.

Більшість дослідників називають дискурс-аналіз не стільки методом, скільки методологією, яка ґрунтується на соціально-конструктивістському погляді на соціальну реальність (Л. Вуд, М. Йоргенсен, Р. Крогер, Л. Філіпс, Н. Філіпс, С. Гарді). Його пов'язують із спробами вивчення того, як творяться соціальні ідеї та об'єкти, як вони підтримуються та актуалізуються. Якщо інші якісні методології працюють на розуміння та інтерпретацію соціальної реальності як даності, то дискурс-аналіз спрямований на вивчення способів їх виробництва – він вивчає, як мова конструює феномени, а не відображає чи розкриває. У дискурс-аналізі дискурс розглядають як конститутив соціального світу, а не шлях до нього; світ не можна пізнати незалежно від пізнання дискурсу.

Разом із тим, Н. Філіпс та С. Гарді вказують, що в конкретних дослідженнях межа між дискурс-аналізом та іншими якісними методами розчиняється, а дискурс-аналітики широко використовують інші інтерпретативні техніки, оскільки не сам по собі метод робить дослідження дискурс-аналітичним, а його використання для досягнення розуміння дискурсу і його ролі в конституюванні соціальної реальності.

Ще одна важлива характеристика дискурсу – його рефлексивність, у тому сенсі, що академічний дискурс теж конструює певну реальність, тому дискурс-аналіз звертає увагу на соціально-сконструйовану природу самих дослідницьких категорій. Л. Вуд та Р. Крогер зазначають: “Задача дискурс-аналізу – це не застосування категорій до мовлення учасників, а ідентифікація способів, якими учасники самі активно конструюють і використовують категорії у своїй мові; більше того, будь-яка категоризація є умовною; аналіз передбачає

постійну рефлексію по процесам категоризації, в які включені як учасники, так і аналітик” [8, с. 29-30].

М. Йоргенсен та Л. Філіпс виділяють три підходи до дискурс-аналізу: теорія дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф, критичний дискурс-аналіз Н. Феркло та дискурсивну психологію [1].

У *теорії дискурсу* Е. Лакло та Ш. Муфф ключовим є поняття боротьба дискурсів. Дискурс формує соціальний світ за допомогою значень; мова є мінливою, а тому значення ніколи не є постійними. Саме тому жоден дискурс не є замкнута і завершеним, він постійно змінюється у процесі контакту з іншими дискурсами; різні дискурси залучені до перманентної боротьби за існування.

Критичний дискурс-аналіз представлений підходом Н. Феркло, який наполягає, що дискурс – один із багатьох аспектів соціальної практики. Основна тема критичного дискурс-аналізу – дослідження змін дискурсу. Використання мови ґрунтується на ранніх структурах дискурсу. Механізмом, за допомогою якого один текст залучає елементи і дискурси інших текстів, є інтертекстуальність. Шляхом комбінування елементів різних дискурсів, які використовуються в мові, можна змінювати дискурс, і як наслідок – соціальний і культурний світ. Метою використання критичного дискурс-аналізу є вивчення того, як і ким конструюється наш соціальний і культурний світ, за допомогою яких текстів та інтертекстів створюються та знищуються дискурси. Т. ван Дейк говорить про критичний дискурс як про метод, сфокусований на домінуючому впливі еліт та інституцій, і тому, як вони встановлюють, легітимізують чи репродукують тексти і мову [7].

Система критичного дискурс-аналізу описана М. Йоргенсен та Д. Філіпс [1]. Перший етап – вибір проблеми дослідження: вона може стосуватись певних потреб або ідентифікована як невідповідність між реальністю і уявленням людей про цю реальність, яке стало ідеологією. Другий етап – формулювання основних питань дослідження. Ключовий принцип – дискурсивні практики перебувають у діалектичній єдності з соціальними практиками, які, за Н. Феркло, не можуть бути не-дискурсивними. Тому питання починають формулювати

із соціальної практики, яку, у свою чергу, необхідно маркувати з опором на дисципліни, які її вивчають. Основна мета – показати зв'язок між дискурсивними практиками та більш широкими і культурними змінами. Допомогти сформулювати питання допоможе 3-мірна модель Н. Феркло, яка включає: 1) текст; 2) процеси продукування і споживання тексту; 3) соціальні практики, яким належить комунікативна подія.

Третій етап – вибір матеріалу дослідження, що залежить від питань дослідження, знання дослідника про релевантність матеріалу певній соціальній сфері чи інституції і доступності матеріалу. На четвертому етапі відбувається транскрипція, яка необхідна у випадку, коли матеріалом є певна мовленнєва форма – бесіда, інтерв'ю, діалог. При цьому варто пам'ятати, що транскрипція – вже своєрідна теорія [5]. Найчастіше використовують повну систему Дж. Джефферсон для детального мікролінгвістичного аналізу та спрощену систему для менш деталізованого аналізу тексту. П'ятий етап – аналіз, який проводиться на основі 3-мірної моделі “текст – дискурсивні практики – соціальні практики”. Аналіз дискурсивних практик – аналіз того, як продукується і споживається текст. Із точки зору його продукування простежують етапи його виробництва, зміни, які текст проживає у ході свого створення, аналізуються інетртекстуальні ланцюжки. З погляду споживання вивчають, як читачі інтерпретують текст. Ширший підхід – вивчення того, на основі яких дискурсів створено текст (інтердискурсивність) та як у ньому використовуються інші тексти (інтертекстуальність). Аналіз тексту проводиться з метою з'ясування, які дискурси активуються текстом і як забезпечують певну його інтерпретацію. Для аналізу використовують інтеракційний контроль (стосунки між співбесідниками), конструювання ідентичності тощо.

Метою *дискурсивної психології* є не стільки вивчення глобальних змін у суспільних дискурсах, скільки використання людьми доступних дискурсів для створення і обговорення своїх уявлень про світ, своєї ідентичності та соціальних наслідків цього. Це підхід до соціальної психології, в межах якого розроблено спеціальний тип дискурс-аналізу для дослідження

способів формування і змін особистості, її думок, емоцій у процесі соціальної взаємодії. У дискурсивній психології акцент робиться на тому, що люди водночас і продукти дискурсу, і його творці в специфічних контекстах взаємодії. Дискурсивна психологія ґрунтується на думці Л. Вітгенштейна, що твердження людей про свій психологічний стан слід інтерпретувати як соціальні практики, а не як прояв глибинних сутностей, що стоять за словами. У цьому контексті дискурс розуміють як контекстуальне використання мови. Ідеологами дискурсивної психології є Дж. Поттер та М. Везерел [4]. Одним із конкретних методів, який використовується у її рамках, є конwersаційний дискурс-аналіз, аналіз природнього процесу мовлення.

Дж. Поттер зазначає, що вміння проводити дискурс-аналіз – швидше, розвиток певної спеціальної ментальності, ніж слідування готовим рецептам. Роботу починають із виявлення певних дискурсивних феноменів, а не з формулювання гіпотези. Основний акцент – на текстах як засобах соціальної практики. Частина дискурс-аналізу полягає у кодуванні матеріалу, але лише для того, щоб зробити об'єм матеріалу більш керованим, а не для самого аналізу. Фрагменти матеріалу можуть вільно включатися і виключатися в ході аналізу. Оскільки кожна деталь мови або тексту може бути важливою, транскрипт високої якості використовують паралельно із друкованим матеріалом. Зазвичай при цьому уникають опори на припущення аналітика, які ґрунтуються на зовнішніх детермінантах (статус, цілі учасників, особливості контексту), надаючи перевагу розгляду безпосередніх даних, виражених у взаємодії. Увага концентрується на прийомах, за допомогою яких учасники взаємодії включають свої інтереси і протистоять їх знеціненню.

Т. ван Дейк виділяє *семантичний дискурс-аналіз* як вивчення відношення послідовності фраз у дискурсі до послідовності суджень, які лежать в їх основі, а також того, наскільки значення цих послідовностей є функцією значення складових цих фраз чи суджень [7]. Йому ж належить розробка *функціонального дискурс-аналізу*, який уміщує “функціональний аналіз тексту”, лінгвістичний компонент, що має справу з граматичними і іншими функціональними відношеннями

текстових структур, та “функціональний текст-контекст аналіз”, міждисциплінарний компонент, який сприяє аналізу функціональних відношень між текстовими структурами та іншими контекстуальними структурами, такими, як пізнання, інтеракція, і навіть структурами макро-рівня, соціальними чи культурними [7].

Дослідниця політичного дискурсу Н. Д. Павлова розробляє метод *інтент-аналізу дискурсу*, який дозволяє реконструювати інтенції учасників комунікації та їхній вплив на організацію дискурсу [3]. М. І. Найдьонов у контексті аналізу рефлексивних процесів у організаціях розробив метод контекстуального функціонально-параметричного змістово-сислового аналізу дискурсу [2].

Список використаних джерел

1. Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Изд-во “Гуманитарный центр”. 2008. 352 с.
2. Найдьонов М. І. Формування систем рефлексивного управління в організаціях. Київ: Міленіум. 2008. 484 с.
3. Павлова Н. Д. Метод интент-анализа в изучении дискурса. *Психолінгвістика*. 2008. Випуск 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/psling_2008_1_6.pdf.
4. Поттер Дж. Дискурс-анализ как метод исследования естественно протекающей речи. *Иностранная психология*. 2004. № 10. С. 96-100.
5. Ochs E. Transcriptions as theory. In: Ochs E., Schieffelin B.(eds.) *Developmental pragmatics*. NY: Academic Press. 1979. P. 167-182.
6. Phillips N., Hardy C. *Discourse analysis: investigating processes of social construction*. Thousand Oaks: Sage. 2002. 104 p.
7. Van Dijk T. A. Principles of critical discourse analysis. *Discourse & Society*. 1993. Volume 4. Issue 2. P. 249-283.
8. Wood L. A., Kroger R. O. *Doing discourse analysis: methods for studying action in text and talk*. Thousand Oaks: Sage. 2000. 256 p.

*доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
kochubeynyk@gmail.com*

ЩО СТВОРЮЄ НЕДОВІРУ ДО ЯКІСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: БУРКІТЛИВИЙ ПОГЛЯД НА «УКРАЇНСЬКІ СТАДІЗ»?

Використання якісних методів у психології – попри вже значну історію їхнього застосування та сплеск нових зацікавлень – залишається доволі дискутабельним. Найбільш вразливим місцем зазвичай називають міру суб'єктивності, яка втручається у дослідницький процес на будь-якому етапі і, на відміну від класичного експерименту, погано контролюється. Варто пам'ятати, що у якісних дослідженнях суб'єктивність (у сенсі специфічного світобачення, яке притаманне дослідникові) змінює свій статус, постає як його важливий інструмент, що уможливує отримання надійних даних, забезпечує валідність інтерпретацій й створення «насичених» описів. Водночас «зловживання» цим інструментом або некоректне із ним поводження постає причиною дискредитації якісних досліджень, послаблює їхні позиції у науковому полі, знецінює їхні пізнавальні можливості. Однак аналогічний закид щодо надійності роблять нині й убік кількісних методів: зараз доволі популярними є дискусії щодо відтворюваності результатів; мовляв, більшість висновків, отриманих у психологічних дослідженнях, не є повторюваними. Але, на наш погляд, у таких закидах переважно втрачається із поля зору міра тотожності дослідницьких процедур, яка є частиною методу. У певному сенсі слова сьогодні і кількісні, і якісні методи мають спільне джерело проблем: дослідника, який погано володіє методологією наукових досліджень.

Щоправда, в Україні у площині якісних методів ця проблема постає гострішою внаслідок інституційних особливостей отримання психологічної освіти. Зокрема, в нашій

країні переважна більшість навчальних планів в університетах містить такі дисципліни як експериментальна психологія, психодіагностика, математико-статистичні методи обробки даних, тобто ті дисципліни, що «обслуговують» формування культури досліджень, релевантних природничо-науковій парадигмі. Курсів (спецкурсів), де викладаються особливості застосування якісних методів, в навчальних планах значно менше. Фактично, ця «систематична хиба» призводить до того, що до опанування якісними методами дослідник у більшості випадків приступає самотужки. І саме тут беруть відлік усі злочисні інвазії суб'єктивності.

На мій погляд, можна виокремити кілька типових помилок, що зустрічаються у роботах дослідників-початківців.

1. підміна психологічної реальності, придатної для вивчення якісними методами;
2. несформованість критеріїв ідентифікації предметного поля дослідження;
3. слабе застосування процедур триангуляції та комунікативної валідації.

Підміна психологічної реальності, придатної для вивчення якісними методами, відбувається, на мій погляд, ще на етапі першого – спрощеного, приблизного – планування, яке здійснюється молодими дослідниками. Методологічною основою якісних досліджень є уявлення про контекстуальність, неперервність, принципову неквантифікованість як вихідні властивості психологічної реальності. Тому мотивом звертання до якісних методів часто постає відсутність математико-статистичних процедур, необхідних для формулювання висновку. Але трагікомізм ситуації полягає у тому, що висновок – у будь-якому дослідженні – вимагає опертя на «необхідний та достатній» критерій. Наприклад, метою дослідження є вивчення відмінностей у поведінці двох спільнот (двох вибірковок сукупностей). У кількісних дослідженнях такий критерій – маю на увазі рівень значущості «р» – є однозначним, прозорим, співвідносним із дослідженнями, що сусідять у цій площині. У якісних дослідженнях, які представлено в українському просторі, зустріти подібний «якісний» критерій – рідкісна вдача. Частіше – критерій

відмінностей загалом не есплікується або його «необхідність та достатність» постають об'єктами нищівної критики, що й породжує звинувачення у суб'єктивності інтерпретацій чи висновків.

Формулювання такого критерію є завданням складнішим, аніж порівняння дробів, оскільки потребує глибшої аналітики та вищого рівня диференційованості дослідницького простору. Іноді навіть вимагає від дослідника ширшого вокабуляру – із тим, щоб чітко, прозоро, сутісно та однозначно встановити «вододіл» між тим, що «належить» до певної поведінки предметного поля, і тим, що «не належить».

Несформованість критеріїв ідентифікації предметного поля дослідження також послаблює довіру до якісних досліджень. Неспроможність сформулювати необхідний та достатній критерій належності до предметного поля також спричинює невинувато розширене коло феноменів, яке включається у розгляд – своєрідний панфеноменалізм, коли досліднику предмет його дослідження ввижається скрізь. А тому «практиками насильства» або «практиками підтримання довіри» постає строката соціальна тканина повсякденності, в котрій відсутні напрямна ідея пошуку й аналізу. І, знову таки, виникають звинувачення у зловживанні суб'єктивністю. Зворотною стороною «панфеноменалізму», на мій погляд, є аналіз негативних випадків, тобто приділення уваги тим випадкам, які не відповідають отриманим результатам, які «не вписуються» в запропоновані інтерпретації або навіть суперечать їм. Але такий аналіз у роботах ми – на жаль, – зустрічаємо нечасто, хоча він є вкрай важливим, оскільки негативні випадки встановлюють правила екстраполяції, задають обмеження на ступінь узагальнення результатів.

Слабке застосування процедур тріангуляції та комунікативної валідації також виявляється джерелом зниження валідності дослідження. Хоча тут доречніше говорити про низку причин – як інституційних, так і приватних. Так, використання міжметодної тріангуляції або тріангуляції даних означає, що дослідник значно ускладнює собі життя, оскільки змушений здійснити кілька – у певному

сенсі паралельних – досліджень, а це – витрати часу, енергії й мотивації. Також мені важко уявити, яким чином нині можна презентувати процедуру міждослідницької триангуляції у дослідженні, яке виконується як кваліфікаційна магістерська робота чи дисертація, тобто одноосібна праця. Проте партнерський дебрифінг – тобто обговорення програми, даних та результатів дослідження з колегами чи експертами, які рівною мірою (що надзвичайно важливо!) знайомі з метою та завданнями дослідження, але мають різний соціальний «бекграунд» і різну міру ангажованості у ньому, – є критичною процедурою підвищення надійності й валідності якісного дослідження. «Перевірку учасниками» (тобто комунікативну валідизацію, валідизацію респондентами) також складно включити у текст кваліфікаційної роботи. Однак результатом цієї процедури стає консенсус відносно міри, з якою результати дослідження постають як адекватні щодо міркувань та уявлень самих респондентів (досліджуваних спільно чи спільностей).

У підсумку, на жаль, досить очікуваний висновок: проблема не в самих методах, а в некоректності їхнього застосування, у трансляції хибно спрощених вимог до цих досліджень, у знеціненні специфічності критеріїв їхньої науковості. Не останню роль у формуванні згаданого ставлення відіграє, як зазначалося, слабка включеність якісної методології в навчальні плани магістерських та аспірантських програм й загальне зниження культури наукових досліджень, яке із прикрістю доводиться нині спостерігати. З іншого боку, якісна методологія досить потужно зорієнтована саме на ту частку досліджень, яку нині називають «стадіз»: реконструкцію культурно-специфічного, контекст-залежного досвіду особи чи спільноти, а отже, можна очікувати на певний ренесанс якості якісних досліджень.

ІНТЕРВ'Ю ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ: АЛГОРИТМ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ОГЛЯДУ ЯКІСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ НІМЕЧЧИНИ

Інтерв'ю – це значно більше, ніж просто розмова. Успішне інтерв'ю потребує комплексної підготовки та планування [4]. Е. Маккобі визначала інтерв'ю як «вербальний обмін віч-на-віч, під час якого одна особа, інтерв'юер, намагається отримати інформацію, висловлення думок чи переконань від іншої особи чи осіб» [7], тобто метод збору даних, при якому відбувається усний обмін інформацією.

Цей метод дозволяє сприймати людину як носія унікального світосприйняття та набору смислів, розширювати парадигму розуміння явищ, збирати відомості щодо локальних практик та видів досвіду, знаходити нові ідеї та підходи. Метою інтерв'ю є глибоке розкриття досліджуваного питання, з'ясування деталей, відкриття нового, а не лише оцінка вже відомих фактів [1].

У цій роботі наводимо один з можливих алгоритмів використання методу інтерв'ю на прикладі якісного дослідження професійної ідентичності міжнародних студентів. Дослідження було проведено під час програми академічного обміну Erasmus+ у Німеччині. Його метою було проаналізувати особливості формування професійної ідентичності міжнародних студентів та як університети різних країн сприяють цьому процесу аби в майбутньому використовувати ці дані для створення програм стимулювання формування професійної ідентичності.

Так як нас цікавив саме суб'єктивний досвід респондентів та їх сприйняття явища, то було вирішено використати якісний метод інтерв'ю. Відповідно до роботи С. Рабіонет [8] та К. Дірлі [2] було виділено 6 етапів дослідження: вибір типу інтерв'ю,

визначення етичних принципів, дизайн інтерв'ю, проведення та запис інтерв'ю, аналіз та підбиття підсумків інтерв'ю, розповсюдження результатів. Далі пропонуємо розглянути, що включає кожен з етапів та критичний огляд того, як відбувся кожен з них в межах нашого дослідження.

Перший етап – вибір типу інтерв'ю.

Існують три основні типи інтерв'ю: структуровані, напівструктуровані та неструктуровані. Їх можна розмістити на континуумі: від структурованих з одного боку до вільних форм з іншого. Структуроване інтерв'ю проводиться за заздалегідь визначеним і стандартизованим списком запитань, які ставляться майже однаково і завжди в тому ж самому порядку. На іншому кінці континууму знаходиться неструктуроване інтерв'ю. Діалог в цих інтерв'ю більшою мірою керується інформатором, а не поставленими запитаннями, наприклад, як у методі усних історій. Посередині цього континууму є напівструктуроване інтерв'ю, яке ми і обрали для дослідження. Ця форма має певний ступінь заздалегідь визначеного порядку, але все одно забезпечує гнучкість [4] і дозволяє ширше розкрити питання та концепт, залишаючись в межах обраного напрямку.

Другий етап – визначення етичних принципів.

Етична база – це важливий аспект, ціннісний фундамент дослідження, який впливає на увесь процес: від формулювання питань до поведінки дослідника у випадку критичних ситуацій. Наприклад, Крістін Дірлі у своєму дослідженні зіштовхнулася з тим, що респондентка перечитавши транскрипт інтерв'ю попросила його не використовувати та видалити усі матеріали, коли було вже витрачено час на не одне інтерв'ю з нею [2]. І так як вона базувала дослідження на принципі взаємної поваги та відсутності маніпуляцій [5], то відповідно не стала використовувати матеріал.

У нашому дослідженні була наступна ситуація: американська студентка відмовилась продовжувати інтерв'ю, коли дізналась, що немає офіційного документу від етичної комісії університету з дозволом проводити дослідження.

Отже, визначення етичних принципів інтерв'ю та розуміння їх застосування може допомогти оптимізувати роботу та уникнути невизначеності.

Третій етап – дизайн інтерв'ю.

Це один з найбільш трудомістких етапів. Дизайн інтерв'ю включає створення вступної частини та самого переліку запитань [8].

Вступна частина має включати інформацію про конфіденційність, згоду, можливість відмовитись та припинити інтерв'ю у будь-який час. Також на власному досвіді пересвідчилася, що одна з найбільш вдалих стратегій початку – це дати чіткий опис мети дослідження, чому ви вирішили його провести і воно є важливим. Короткий опис можна висилати задалегідь, але коли люди бачать зацікавленість темою та мотивацію інтерв'юера, то значно легше йдуть на контакт.

Другим важливим і центральним компонентом цього етапу є перелік запитань. Для того, щоб створити перелік та вміти швидко підібрати слушне уточнююче запитання в процесі, потрібно добре розуміти основну та суміжні теми дослідження. Також для уточнення питань та отримання рекомендацій можна звернутись до експертів, наприклад, викладачів або більш досвідчених колег [2]. Я звернулась до аспірантки кафедри, яка викладала у нас практичні заняття з методології, з проханням оцінити формулювання питань і вона дала слушні поради.

Питання можна перевіряти за наступними пунктами: використання мови зрозумілої учасникам (моє дослідження було англійською, іноземною мовою для більшості учасників, тому важливо було підбирати максимально чіткі формулювання), уникати слів з подвійним значенням, перевірити, щоб не було питань, які своїм формулюванням нагтовхують на певну відповідь. Також важливо пам'ятати, що дизайн інтерв'ю має бути динамічним, питання можуть бути відкориговані, якщо в процесі виявиться їх недоцільність або з'являться кращі варіанти формулювань [6].

Щодо порядку запитань, то можна використовувати принцип піраміди [4]. Найбільш абстрактні та загальні питання задаються в кінці, а конкретні та локальні – спочатку. Це дозволяє інформатору звикнути до інтерв'ю, інтерв'юера та тем до того, як йому задають питання, які потребують глибшого роздуму.

Четвертий етап – проведення та запис інтерв'ю.

Існує багато способів запису інтерв'ю. Найчастіше використовуються нотатки, написані під час інтерв'ю, нотатки, написані після, аудіозапис та відеозапис. У літературі [6] найчастіше рекомендують поєднувати аудіозапис та нотатки. Для того аби не втратити цінну інформацію важливо перевірити техніку перед початком запису.

Я для себе обрала аудіозапис, але паралельно записувати важливі аспекти, а запис використовувати лише для уточнення та транскрибації. Перевірити техніку та попереджувати про запис.

П'ятий етап – аналіз та підбиття підсумків інтерв'ю.

Зазвичай для аналізу тексту інтерв'ю використовую контент аналіз. Для того, щоб підготуватись до цього етапу варто теоретично ознайомитись з принципами проведення, почитати наукові статті, в яких описано метод аналізу [3]. Після того як з'явиться загальне розуміння варто поспілкуватись з дослідниками, які вже аналізували напівструктуровані інтерв'ю та визначитись зі способом аналізу: з використанням програмного забезпечення (наприклад, QDA Minor) чи власними силами.

Для мене це виявився найскладнішим етапом, так як на нього залишилось мало часу та не було доступу до програмного забезпечення. Тому важливо завчасно спланувати цей етап, закласти достатньо часу.

Шостий етап – розповсюдження результатів.

Це важливий компонент, який часто можуть опускати дослідники. Адже навіть після аналізу та отримання результатів шлях дослідження лише починається. Важливо доносити результати до широкого загалу усіма можливими способами: писати наукові та публіцистичні статті, тези, виступати на наукових конференціях та на широкий загал. Також публікувати результати у соціальних мережах. Особливо для цього може підійти Twitter, існує навіть неформальний «науковий Твіттер», в якому прийнято обговорювати наукові новини та дослідження.

Також особливу увагу на кожному з етапів варто приділяти стану інтерв'юера. Так як основним інструмент дослідження методом інтерв'ю є людина, то потрібно слідкувати за своїм психічним та фізичним здоров'ям.

Таким чином, для успішного інтерв'ю важливо планувати увесь процес заздалегідь, пам'ятати про 6 етапів та їх особливості, досліджувати літературу, за потреби звертатись по допомогу, з увагою ставитись до стану дослідника та досліджуваних і постійно аналізувати та рефлексувати процес.

Список використаних джерел

1. Байєр О.О. Якісні методи дослідження рис та підструктур особистості. Носенко Е. Л. (гол. ред.) Роль рівня сформованості диспозиційних та динамічних властивостей особистості у зумовленні якості життя. Д.: Ліра, 2019. С. 76-103.

2. Dearnley C. A reflection on the use of semi-structured interviews. *Nurse Researcher*. 2005. Volume 13 (1). P. 19-28. doi:10.7748/nr2005.07.13.1.19.c5997.

3. Drever E. Using semi-structured interviews in small-scale research. A teacher's guide. Edinburgh: Scottish Council for Research in Education. 1995. 96 p.

4. Hay I. Qualitative research methods in human geography. Oxford: Oxford University Press. 2000. 432 p.

5. House E. An ethics of qualitative field studies. In: M. B. Miles, A. M. Huberman (eds.) *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. Thousand Oaks: SAGE Publications Inc. 1994. P. 288-297.

6. Kvale S. *Doing interviews*. Thousand Oaks: Sage. 2007. 160 p.

7. Maccoby E., Maccoby N. The interview: A tool of social science. In: G. Lindzey (ed.) *Handbook of social psychology*. Volume 1. Cambridge, MA: Addison-Wesley Publishing Co. 1954. P. 449-487.

8. Rabionet S. How I learned to design and conduct semi-structured interviews: An ongoing and continuous journey. *The Qualitative Report*. 2009. Volume 16 (2). P. 563-566.

О.О. Романченко, О.О. Байєр

*Магістрантка 2-го року навчання
за спеціальністю “053 Психологія”;*

кандидат психологічних наук,

*доцент кафедри інноваційних технологій з педагогіки,
психології та соціальної роботи,*

Університет імені Альфреда Нобеля

artddnepr@gmail.com; bayer.oxana@gmail.com

АБ'ЮЗЕРИ ОЧИМА ЇХ ПАРТНЕРІВ

Метою нашого емпіричного дослідження був аналіз образу гвалтівника в уявленні жертви аб'юзивних стосунків та динаміки його змін протягом розвитку стосунків. Нами було висунуто такі дослідницькі питання:

а) в який спосіб жінки, що потерпають від домашнього насильства, описують своїх чоловіків-агресорів?

б) як скоро вони починають віддавати собі звіт у тому, що стосунки аб'юзивні? Як пояснюють собі, чому не полишають їх?

в) як змінюється опис агресора-чоловіка зі стажем стосунків?

г) як жінки пояснюють характер стосунків, у чому бачають їх причини та які виокремлюють супутні фактори?

Така постановка питань вимагає застосування не стандартизованих самозвітів у вигляді тестів та опитувальників, а звернення до якісної методології дослідження. У нашому випадку основним джерелом отримання емпіричних даних було дослідницьке напівструктуроване інтерв'ю [3], а методом їх обробки – тематичний аналіз [2; 4].

В якості вибірки респондентів до дослідження нами було залучено 20 жінок віком від 34 до 50 років, які знаходяться в аб'юзивних стосунках тривалістю від 1,5 до 22 років і є мешканками м. Дніпро. Респондентки є постійними відвідувачками групи взаємодопомоги при одній із благодійних організацій міста саме з причини перебування в деструктивних стосунках із партнером. Усі жінки знаходяться в офіційному або в цивільному шлюбі з агресором, деякі мають дітей. Від кожної учасниці було отримано письмову інформаційну згоду на проведення дослідження.

Для проведення інтерв'ю було заплановано такі питання (сформульовані на основі виокремлених дослідницьких питань):

Перелік питань до респонденток був такий:

1. Як починалися стосунки?
2. Якими були перші «дзвіночки», які змушували замислюватися над тим, наскільки гарні відносини та партнер?
3. Коли прийшло розуміння, що стосунки деструктивні?
4. Що робив партнер задля продовження відносин?
5. Опишіть партнера: яким ви його уявляли на початку відносин? Як ви можете описати його зараз?
6. Які відчуття ви переживали до партнера на початку стосунків? Що відчуваєте зараз?

Проведені інтерв'ю тривали від 1 до 2,5 годин (середній час – 2 години). Усі інтерв'ю за згодою респонденток були записані на диктофон і пізніше транскрибовані. Опрацювання текстів проводилась із твердими копіями.

За результатами інтерв'ю були виявлені деякі характерні закономірності. Насамперед звернули на себе увагу *відчуття*, які переживають жертви: тривога, сором, відчай та провина. На фізичному рівні ці почуття мають прояв у вигляді тремору, який можна було наочно спостерігати під час проведення інтерв'ю. Респондентками було зазначено, що ці відчуття звичні для них.

Ще одне характерне відчуття, притаманне жертвам, – жалість до аб'юзера. Слід зазначити, що відчуття жалості виникає у жертви після припинення (під час паузи) тісних стосунків з агресором, що зазначили всі без винятку респондентки. Їм шкода, що агресор проявляв себе певним чином, і вони вбачають у цих діях непоправну шкоду для самого аб'юзера.

Були виявлені й інші характерні ознаки, які ми об'єднали в групи.

1. Відносини жінок у батьківських родин: складні дитячо-батьківські стосунки; низький ступень емоційного контакту з батьками; прояви суперництва з матір'ю; відсутність прикладу здорових сімейних відносин. Для унаочнення наведемо цитату Респондентки 4: *«У мене не було близьких отношений с мамой. Она создавала такую атмосферу, чтобы я ушла из дома, она меня вытиснула из родного дома».*

2. Характерні ознаки жертви: прояв «сміху шибеника»; знецінення ситуації та себе; втрата довіри до себе; жертва звинувачує й бере відповідальність виключно на себе.

3. Характерні ознаки агресора: прояви нарцисизму; відсутність емпатії. Респондентка 1 свідчить: *«Он совершенно не эмпатичный. Игорь [син від першого шлюба – О. Р., О. О. Б.] в больнице, а он к нему ни разу, понимаешь, ни разу не поехал. Меня это поразило».*

4. Поведінка партнера-агресора: антисоціальний спосіб життя; страх соціального осуду; зверхнє ставлення до всіх, окрім людей, які в його світогляді заслуговують на повагу; відсутність дружніх стосунків; острах перед виконавчою владою. Ось свідчення Респондентки 3: *«Он был алкоголиком. Пил сам. Друзей-то у него вообще не было. А откуда им взяться, кто с таким дружить будет, он же не умеет даже разговаривать нормально».*

5. Розвиток стосунків: токсичні стосунки встановлювались у досить молодому віці і переживали стримкий розвиток; аб'юзер наполягав на народженні дітей; розвиток стосунків за спіраллю – прояви агресії змінювались так званим «медовим місяцем» і часовий проміжок скорочувався. Цитата Респондентки 2: *«Мне было 18 лет. Недели через две после знакомства я уже переехала к нему. Он настаивал».*

6. Ставлення аб'юзера до жертви: обмеження соціальних контактів, фінансів та контроль витрат; фінансова скупість; наявність у агресора інших сексуальних стосунків, про які жертва знає; зневажливе ставлення до близьких та рідних жертви; у конфліктах агресору важливо не знайти спосіб вирішення проблеми, а бути правим. Респондентка 1 розповідає: *«Приближается Новый год, он говорит, что его не празднует. А я понимаю, что ему денег жалко на подарки, стол, развлечения».*

7. Тиск на жертву: газлайтинг, жерви сумніваються в своїй адекватності; маніпуляції, погрози, шантаж; фізичне та/або сексуальне насилля. Ось про що свідчить Респондентка 10: *«Он пытался меня задушить, на мой день рождения. Ребенку тогда 4 года было. И сейчас постоянно угрожает, что убьет меня».*

8. Професійна психологічна допомога: жертви, які зверталися за допомогою до сімейного психолога, зауважували

на загостренні стосунків, поведінка аб'юзера ставала ще більш агресивною, а психологічний тиск інтенсивніший (цю закономірність відмічав у своїй роботі Л. Бенкрофт [1]. Наведемо цитату Респондентки 7: *«Почти после каждой сессии он отрывался на старшем сыне, а потом принуждал меня к сексу»*».

У ході аналізу транскриптів ми також висунули припущення, що жертви домашнього насилля переживають посттравматичний стресовий та психосексуальні розлади.

Список використаних джерел

1. Бенкрофт Л. Почему он это делает. Кто такой абьюзер и как ему сопротивляться. Москва: Бомбора, 2020. 400 с.
2. Бусыгина Н. П. Качественные и количественные методы исследований в психологии. Москва: Юрайт. 2015. 423 с.
3. Квале С. Исследовательское интервью. Москва: Смысл. 2003. 301 с.
4. Braun V., Clarke V. Thematic analysis: a practical guide. London: Sage Publications Ltd. 376 p.

О.Г. Цукур

*кандидат психологічних наук,
молодший науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
olga.tsukur@gmail.com*

ОСОБЛИВОСТІ КОМБІНОВАНОЇ СТРАТЕГІЇ ВИВЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: СИНТЕЗ ДВОХ МЕТОДОЛОГІЙ ТА ОБ'ЄДНАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОЦЕДУР

У процесі теоретичного аналізу нами було визначено, що православна ідентичність як соціальна конструкція реалізується у трьох вимірах, що становлять водночас компоненти індивідуальної ідентичності:

– інституційна складова православної ідентичності, яка формується в результаті соціалізації в православному соціумі через залучення до норм віросповідання, життя й поведінки;

– позаінституційна складова православної ідентичності, що формується як наслідок відтворення релігійних практик у побуті, щоденному житті, відносинах зі світськими закладами тощо;

– особистісно-інтимна складова православної ідентичності, що формується в результаті особистого спілкування з Богом та індивідуального освоєння православної традиції.

Ставлячи питання про адекватність дослідницьких процедур, які можуть бути застосовані до вивчення особливостей конструювання православної ідентичності, ми, насамперед, звернули увагу на різнорівневість складових, конституенти котрих, безсумнівно, перебувають на різних рівнях соціальної реальності. Таким чином, кожна складова православної ідентичності буде досліджуватися за допомогою різних методів і навіть методологій, що відповідатиме специфікації кожної компоненти, але проблематизуватиме загалом дизайн дослідження, оскільки вимагатиме вирішення окремих проблемних питань, пов'язаних із поєднанням двох різних дослідницьких стратегій.

Насамперед вирішувалося питання формування вибірки при проведенні змішаного дослідження, через обґрунтування адекватності вибору стратегії її побудови як у якісному так і у кількісному дослідженні. Таким чином, на початковому етапі дослідження виникло кілька проблем: визначення ключових характеристик досліджуваної сукупності, які дозволять оптимізувати процес доступу до вибіркової сукупності (а також розроблення алгоритму фіксації цих ознак); забезпечення коректного звертання до таких осіб та встановлення контакту з ними. До того ж потрібно було врахувати такі проміжні змінні, як вік та стать, що очевидно можуть чинити вплив на конструювання православної ідентичності. На наш погляд, найбільш адекватними процедурами формування вибіркової сукупності є вибірка «снігової кулі» та вибірка, керована респондентами (respondent driven sampling) [2-6]. Ці методи

формування вибірки застосовуються у тому числі при вивченні, так званих «прихованих груп» [11].

Крім того, постало питання про коректність об'єднання в один масив даних отриманих на двох субвибірках, оскільки вибірки формувалися різними методами, що могло позначитися на отриманих даних, зокрема, викликати статистично значущі відмінності за усіма чи окремими змінними, що вимірювалися у дослідженні (на основі порівняльного аналізу, проведеного за допомогою критерію U-Манна-Вітні, можна стверджувати, що відсутні статистично значущі відмінності, які могли виникнути внаслідок формування двох вибірок двома різними методами. Отже, маємо підстави об'єднати масив і робити спільний аналіз).

Незважаючи на те, що дискусії з приводу статусу, переваг і недоліків, а також можливостей інтеграції кількісних і якісних методів в гуманітарних і соціальних науках розпочалися ще у минулому столітті, інтерес до питань коректного поєднання якісної і кількісної методології, не слабшає.

Принагідно у виразимо своє бачення переваги дослідницької стратегії, побудованої за принципом доповнюваності:

- мішана стратегія повинна розглядатися як новий тип методології, відмінний як від принципів кількісних, так і якісних методів наукового пошуку, а отже, вона має власні критерії науковості, власні процедури оцінювання надійності, валідності отриманих результатів та репрезентативності вибірки;

- проведення якісного та кількісного збору даних окремо один від одного без інтегрування процедур тріангуляції перетворює результати цих досліджень лише в самостійні ізольовані частини;

- проведення мішаних методів з використанням комплексного підходу дає цілісності більше, ніж сума окремих його частин [10].

У більшості випадків якісний підхід розглядають як конкурентну щодо кількісного підходу парадигму, протиставляючи їх один одному за низкою параметрів. Протилежна точка зору на проблему – так званий

методологічний еkleктизм – розглядає якісні і кількісні методи як більш-менш рівнозначні, а їх специфіку бачить в тому, що вони призначені для вирішення різного типу наукових проблем, дослідження різного типу об'єктів тощо. У нашому дослідженні ми дотримуємося останньої позиції. А тому потрібно було чітко визначити, які властивості досліджуваного предмету (конструювання православної ідентичності) можуть бути досліджені в рамках кожної із методологій і визначити можливі ризики для дослідження з боку порушення тих чи тих методологічних приписів [3].

На наш погляд, інституційна складова основним своїм конституентом має релігійний інститут (Церкву), який підтримує та відтворює набір певних дій, орієнтованих на залучення людини до віри, а також специфічну форму комунікації, через яку відбувається соціалізація особи у релігійній спільності. Важливу роль тут відіграє сукупність мовленнєвих комплексів, які супроводжують процес взаємодії комунікантів, включаючи текстові фрагменти, що використовуються в процесі релігійної комунікації. Отже, на наш погляд, звернення до дискурс-аналізу є найбільш виправданим, оскільки дозволить визначити механізми релігійного дискурсу, під впливом яких конструється зміст інституційної складової православної ідентичності, виокремити особливості конструювання образу «православного християнина» (його змісту та структури) та структурні елементи такого образу: особистісні, ціннісно-нормативні, мотиваційні й поведінкові регулятиви.

Стосовно позаінституційної складової слід зазначити, що вона найбільш виразно виявляється у поведінкових ритуалах. Фактично, ми можемо говорити про те, що і привнесення елементів релігійного дискурсу в дискурс побутовий, і функціонування, розвиток релігійного дискурсу в нетиповому для нього соціальному (побутовому) контексті є складовими частинами цілісного простору. Важливо розуміти, що такі поведінкові ритуали завжди суб'єктивні, оскільки пов'язані з особистим трактуванням тих смислів, які вкладає людина у свої дії. Це процес «живого» емоційного переживання дотику до сакралізованого змісту життя.

Отже, для методичного аспекту дослідження це означає необхідність пошуку такого інструментарію, який відкривав би доступ як до загальної, так і індивідуальної моделі репрезентації змісту релігійного досвіду. Таким вимогам, на наш погляд, відповідає метод семантичних універсалій, розроблений О. Артем'євою [1]. Семантична універсалія аналізується лише якісно, проте в основі лежать елементарні описові статистики (частоти, ранги). Валідність методу семантичних універсалій неодноразово була доведена авторкою та її колегами за допомогою методу семантичної реконструкції: семантичні універсалії, отримані за допомогою однієї групи випробовуваних, пред'являлися іншим групам випробовуваних з проханням назвати об'єкт з такими ж характеристиками (конструювання) або вибрати серед інших об'єктів. З високим ступенем достовірності (0,01) неодноразово доведено конструювання або вибір саме початкового об'єкта [9].

Нарешті, інтимно-особистісна складова православної ідентичності може досліджуватися в рамках психометричного підходу до діагностики особистості, оскільки він орієнтований головним чином на кількісний вимір характеристик і параметрів, за допомогою яких описується особистість. А наявність кількісних вимірювань (за умови їхньої надійності та валідності) надасть нам можливість кількісного порівняльного аналізу різних моделей. Варто наголосити на тому, що психологічна діагностика індивідуальної релігійності особистості наражається на проблему складності самого предмета дослідження. Найбільш часто дослідники використовують для вивчення релігійності методики, розроблені для інших дослідницьких цілей. Подібна позиція має амбівалентний характер, оскільки з одного боку, дозволяє вивчати релігію, не вдаючись до специфічного інструментарію, але, з іншого боку, такі дослідження можуть страждати підміною предмета, коли релігійні феномени редукуються до інших екзистенційних змістів. Для виконання поставлених завдань обрано «Шкалу релігійної орієнтації» (Г. Олпорта, Д. Росса) [8] та «Тест структури індивідуальної релігійності» (Ю.В. Щербатих) [7].

Поєднання кількісних і якісних методів в дослідженні (вимірювання, обробці, інтерпретації результатів) забезпечує поглиблене вивчення процесу конструювання моделей православної ідентичності. Доцільність використання мішаної методології ґрунтується на припущенні, що у результаті проведення комплексного використання мішаних методів буде отримано принципово новий тип знання про досліджуваний предмет.

Список використаних джерел

1. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики. Москва: Наука; Смысл, 1999. 350 с.
2. Балакірева О.М. Ефективність RDS (вибірки, що реалізується респондентами) для досягнення латентних груп респондентів: на прикладі дослідження молодих СІН у чотирьох містах України. *Український соціум*. 2006. № 3/4 (14/15). С. 7-25.
3. Бусыгина Н.П. Проблема качества качественного исследования: принципы научной этической валидации. *Методология и история психологии*. 2009. Том 4. Выпуск 3. С. 106-130.
4. Иванова В.А. Особенности проведения дистанционных опросов онлайн. *Маркетинг в России и зарубежом*. 2015. № 1. С. 11-16.
5. Мавлетова А.М. Проведение онлайн RDS эксперимента: изучение мотивации гемблеров. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология*. 2010. № 4. С. 36-49.
6. Моисеев С.П., Савинкова Ю. К. Выборка, направляемая респондентом, в онлайн-опросе: к вопросу о динамике и качестве. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2014. № 6 (124). С. 43-50.
7. Мягков И.Ф., Щербатых Ю.В., Кравцова М.С. Психологический анализ уровня индивидуальной религиозности. *Психологический журнал*. 1996. Том 17. № 6. С. 119-122.
8. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. Москва: Смысл. 2002. 462 с.

9. Серкин В. П. Методы психологии субъективной семантики и психосемантики. Москва: Пчела. 2008. 378 с.

10. Цукур О. Г. Особливості конструювання особистістю православної ідентичності в умовах секуляризації суспільства. Дис. на здобуття наук. ступеня к. психол. н. 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Київ. 2021. 274 с.

11. Baumes J., Goldberg M., Magdon-Ismael M., Wallace W. On hidden groups in communication networks. Technical report. 2005. Access mode: <http://www.cs.rpi.edu/~zaki/PaperDir/ISI06.pdf>.

О.В. Шевякова

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Дніпровський гуманітарний університет
olena_pci@ukr.net*

ЧОМУ СЕАНС ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ МОЖЛИВО РОЗГЛЯДАТИ ЯК ВАРІАНТ ЯКІСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Ми пропонуємо поглянути на клієнт-центровану психотерапію, зокрема на «дитячий» варіант клієнт-центрованої психотерапії – ігрову психотерапію як на специфічне якісне дослідження (спільне або дослідження дитиною у відношеннях соприсутності) себе, відносин, та світу в цілому.

Звісно, тема *особистісного* якісного дослідження (в широкому сенсі взагалі якісного пізнання) себе, відносин, світу, окремо якогось явища чи будь-чого, чи будь-кого досить широко та не досить однозначно лунала починаючи з класиків Е.Гусерля, М.Хайдеггера, Ж.П.Сартра та інших. Так, саме визначення якісної установки на відміну від буденної є потенційною можливістю кожної свідомості. Так, ми як науковці, частіше за все звертаємо увагу на те (і досить просунулися в цьому), що зазвичай спотворює таке пізнання, чи робить його висновки помилковими, та кажемо про спеціальні зусилля науковців, як уникати пасток буденного пізнання. Але я хочу звернути свою увагу зараз на не систематичний чи науковий спосіб пошуку знань, що знайдені якісним шляхом,

бо крім наукового є цілі великі сфери чи праці, що вважаються якісним дослідженням без ніякої наукової процедури – наприклад робота Ж.-П. Сартра «Уявне» [1], чи відомий труд М.Хайдеггера «Час і буття» [2]. Крім того, поетичний погляд на речі і світ, та навіть музичний чи художній, теж може розглядатися як варіант якісного пізнання . Я спробую тут коротко провести цей зв'язок – музика чи картина та пізнання якогось явища. Наприклад, ми слухаємо класичний твір Гайдна «весна» чи дивимось на картину художника під назвою «весна», поет написав вірш «весна». Один автор відчув щось про весну та висловив це за допомогою ритму та звуку, інший за допомогою фарб та простору листа, третій за допомогою образів та слів. Якщо це гарний вірш чи картина чи етюд, ми зможемо навіть не бачучи / не чуючи назву вірша чи картини чи етюд зрозуміти: я почула весну, я побачила весну, я згадала щось своє про весну та крім того щось додала до цього свого розуміння і тепер я знаю щось і про весну Гайдна та навіть про себе, і про саму весну я знаю тепер більше і розумію її краще ніж до того, як я почула музику, вірш чи побачила малюнок. Звісно, якщо в мене поганий настрій чи я думаю про щось своє під час прослуховування музики/вірша/погляду на картину, я можу не зосередитись та не відчути весну, але така можливість у мене була завдяки картині, віршу, музиці. Саме в цьому сенсі я кажу, що під час сеансу ігрової терапії можуть скластися умови пізнання і якісного дослідження клієнтом/дитиною своєї ситуації, що в свою чергу стає вирішальним терапевтичним фактором чи причиною змін поведінки.

Взагалі, клієнт-центрована психотерапія, її сутнісні положення завжди мали досить тісний зв'язок з феноменологічним підходом, не кажучи вже про те, що розвиток цього підходу в психотерапії та розвиток феноменологічного підходу в філософії відбувалися майже одночасно в 40-60 роки ХХ століття. Так, Карл Роджерс особисто висловлюється з цього приводу: «Я починав із абсолютно об'єктивної точки зору. Психотерапевтичне лікування включає діагностику та аналіз проблем клієнта, обережну інтерпретацію та пояснення клієнту його труднощів... Нарешті я зрозумів, що лікування буде більш ефективним, якщо

я зможу створити такий психологічний клімат, що клієнт зможе взяти на себе такі функції як дослідження, аналіз, розуміння та спроба по-новому вирішити свої проблеми. Протягом останніх років я був змушений визнати, що найважливішим інгредієнтом у створенні такого клімату є те, що я маю бути реальним. Я прийшов до розуміння того, що тільки тоді, коли я зможу бути повністю реальною особистістю і буду так сприйнятий клієнтом, він зможе відкрити те справжнє, що є в ньому» [3]

Зазвичай ці слова сприймаються з точки зору якості відносин в клієнт-центрованій психотерапії і її динамки, але якщо ми питаємо, чи можна зрозуміти психотерапію як деякий особливий варіант якісного дослідження, то зауважимо відповідний погляд Карла Роджерса – клієнт відкриває щось нове, по-новому дещо в собі, та може здійснити розуміння, аналіз, дослідження. Дійсно, психотерапія як особливий випадок досить гарно «вписується» в основні ознаки якісної парадигми пізнання на відміну від кількісної. А саме – феномен сам себе показує всупереч *вимірам* в кількісних дослідженнях; розуміння контексту, зв'язок із контекстом *всупереч* знання, що перевіряються та повторюються за будь-яких умов (в кількісних дослідженнях); опис навіть підсумкового висновку мовою респондента *всупереч* об'єктивна суха мова термінів (в кількісних дослідженнях); навіть одиничний досвід має значення *всупереч* Вибірка, математична статистика до 1000 досліджуваних (в кількісних дослідженнях).

Таким чином ми, слідом за іншими [4-5] вважаємо що психотерапія – особлива форма якісного пізнання. Якщо ми зауважимо, якою саме є особливість психотерапевтичного пізнання, то це буде значущість відносин, навіть можливо сказати, що психотерапевтичні відносини – умова чи простір для виникнення особистого дослідження. Таким чином якісне дослідження в психотерапії виникає в середовищі відносин клієнт-психотерапевт, на кшталт того, як весь світ виникав для малюка у відносинах з матір'ю. Ця тема зовсім не нова, та ми можемо чути її у багатьох авторів. Наприклад, «якість відносин» унікальність один одного, реальність – Я є Ти є, переживання своєї присутності – «бути почутим» [6], дослідження «домності» відносин (прийняття, розміщеність у відносинах),

світ вибудовується наново тільки с середини відносин , «психотерапія – шлях чи спосіб пізнання себе та іншого у відносинах та через відносини»[4-5].

Далі я хочу залучити в цей контекст свій досвід ігрового терапевта, та більш конкретизувати це розуміння психотерапії як варіанта якісного дослідження, розуміючи, що в цій темі багато питань залишаються не досить ясними, чи принаймні дискусійними. Але мені здається досвід ігрової терапії може тут бути досить влучним, бо діти проявляють себе в психотерапії набагато більш спонтанно та невимушено, особливо в умовах, коли вони створюють в безпечному середовищі поряд з нейтральною увагою психотерапевта свою вільну гру, коли вони навіть не здогадуються, куди їх приведе ними же створений сюжет.

Тут треба сказати декілька слів про методику ігрової терапії, яка є адаптованою для дітей версією клієнт-центрованого підходу. Для цієї ігрової терапії характерна вільна гра дитини в безпечній і приймаючій атмосфері, де проявляється своєрідний світ дитини, психотерапевт не інтерпретує, не нав'язує сенси..іграшка для дитини як аналог слова для дорослого [7-8]. Таким чином, на думку авторів, ігрова терапія створює особливо сприятливі умови для пізнання (насамперед дитиною самої себе) у вільній грі та со-присутності з іншим (тобто з терапевтом). На думку С. Светашева [5] в процесі ігрової терапії, з точки зору динаміки сюжетної гри теми з різних сфер протягом багатьох зустрічей збираються в одну в одній грі і відбувається «кульмінація» – зіткнення смислів і як вирішується внутрішній конфлікт, після чого психотерапію можна закінчити.

Я хочу привести приклад сюжету вільної гри в процесі ігрової терапії, з огляду на питання – чи можливо подивитися на це як на варіант якісного дослідження, що здійснювали діти саме до своєї проблемної ситуації? Приклад стосується дитини 9 років, з досить замкненим внутрішнім світом, його батьки звернулись до мене, бо розуміли, що вони пропустили час, коли цьому хлопчикові треба було сказати, що він не є їх рідною дитиною, хоча інші декілька дітей меншого віку в цій родині знали це. І в цього

хлопчика була така стабільна сюжетна гра від сеансу до сеансу – сім'я разом, вони щось збираються робити – чи їхати у відпустку, чи вечеряти, серед цього всього мати таємничим голосом каже «мені треба вийти» і через деякий час повертається з дитиною. Він змінював сюжет, одного разу сім'я навіть їхала на кораблі у відкритому морі, змінювалось багато чого, але незмінним залишалось – дитина з'являлась не від куди. І він цю загадку не міг розгадати сам, без допомоги батьків. Це було страждання. І я пам'ятаю мить, коли він прийняв рішення – досить (це не було звісно сказано так ним, але я так відчула), в той день його гра була особливо розвинутою та ясною. Він подивився на мене і запропонував мені пограти в теніс, більше він до цієї гри не повертався, ми 2-3 сеанси грали, десь в цей час вони сказала йому все нарешті, він досить спокійно це прийняв, потім терапія закінчилась. Цей сюжет взагалі був скоріше невдалим, тобто якісне дослідження, що здійснила дитина скінчилося провалом, але воно було на мій погляд. Крім того, закінчення спроб розв'язати сюжет (хоч якимось чином) були кінцем психотерапії, тобто призвели до зупинки в психотерапії, може тому вони так гостро сприйняли мною та змусили мене думати більше.

Список використаних джерел

1. Сартр Ж.-П. Воображаемое. Феноменологическая психология воображения. Санкт-Петербург: Наука, 2002. 318 с.
2. Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления. Москва: Республика. 1993. 275 с.
3. Роджерс К. Две расходящиеся тенденции. Р. Мей (ред.) Экзистенциальная психология. Москва: Апрель-Пресс. 2001. С. 70.
4. Вольфрам Е.-М. Феноменологічне дослідження психотерапії: метод одержання пізнання з досвіду. А. Приц (ред.) Психотерапія – нова наука про людину. Львів: ІНВП «Електрон». 1998. С. 353-372.
5. Светашев С.С. Психотерапия и познание. Днепропетровск: Из-во ВЕГА. 2005. 412 с.

6. Бубер М. Я и Ты. Москва: Высшая школа. 1995. 175 с.
7. Лэндрет Г. Игровая терапия: искусство отношений. Москва: 1984. 480 с.
8. Экслейн В. Игровая терапия. Москва: Апрель-Пресс. 2000. 400 с.

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Всеукраїнська науково-практична конференція

**ЯКІСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ:
ПРОБЛЕМИ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ**

Тези доповідей

23–24 січня 2022 р.

Підписано до друку 18.01.2022. Формат 60×84/16.

Ум. друк. арк. 4,65. Тираж 100 пр. Зам. № .

ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля».
49000, м. Дніпро, вул. Січеславська Набережна, 18.
Тел. (056) 720-71-54, e-mail: rio@duer.edu
Свідоцтво ДК № 5309 від 20.03.2017 р.

Віддруковано у ТОВ «Роял Принт».
49052, м. Дніпро, вул. В. Ларіонова, 145.
Тел. (056) 794-61-05, 04
Свідоцтво ДК № 4765 від 04.09.2014 р.